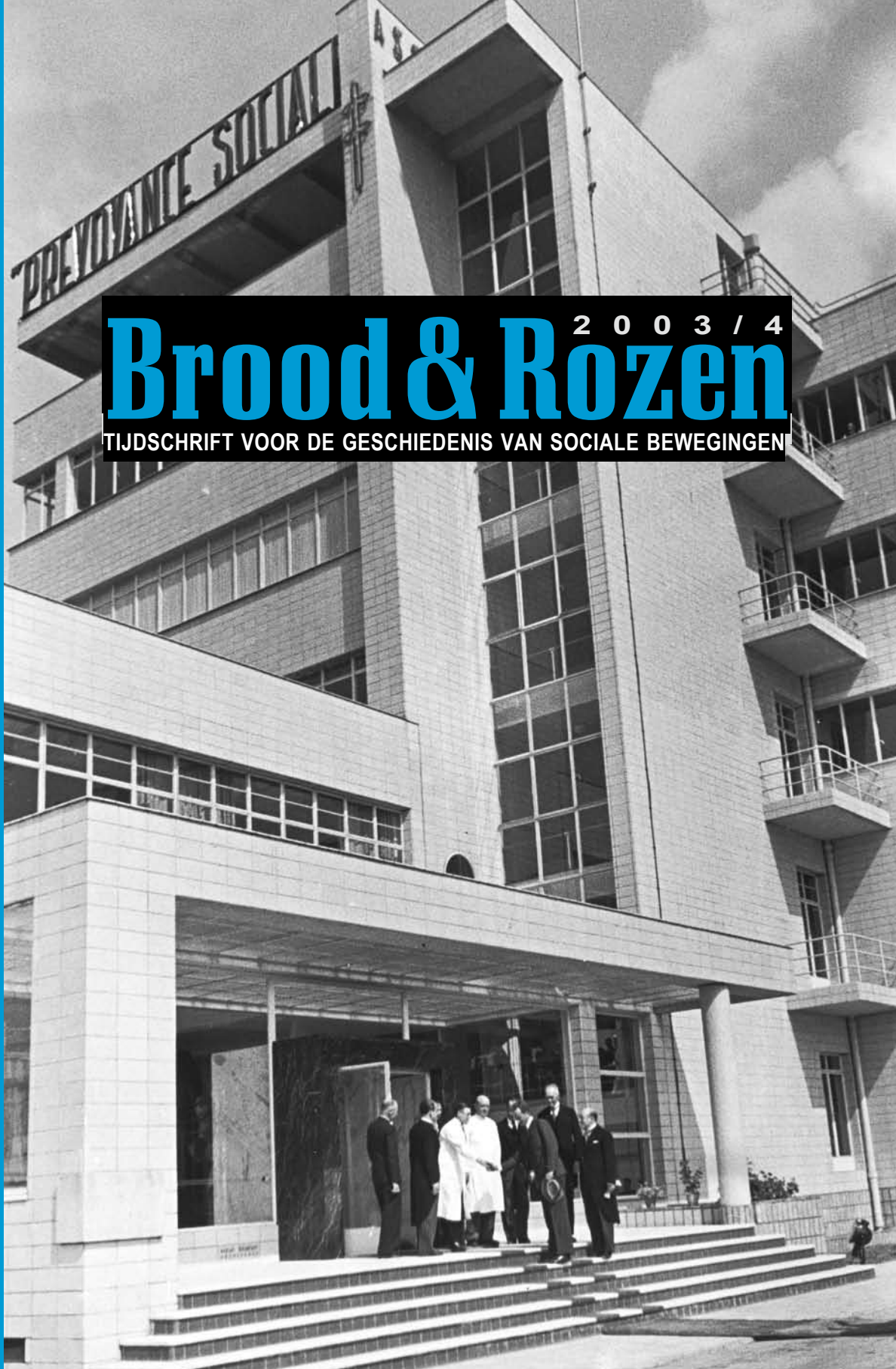

2003/4 Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

BROOD & ROZEN 2003/4, jaargang 8

BELGIE-BELGIQUE
P.B.
9000 GENT 1
3/5327

Brood & Rozen^{2 0 0 3 / 4}

Tijdschrift voor de Geschiedenis van Sociale Bewegingen

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent
Tel.: (09) 224 00 79
Fax: (09) 233 67 11
e-mail: broodenrozen@amsab.be
Voorzitter: Herman Balthazar
Directeur: Wouter Steenhaut

Hoofredactie: Paule Verbruggen

Eindredactie: Ludwine Soubry, Paule Verbruggen

Kernredactie: Bert Boeckx, Rita Calcoen, Piet Creve, Bart De Nil, Denise De Weerd, Hendrik Ollivier, Ludwine Soubry, Omar Van Hoeylandt, Paule Verbruggen

Redactieraad: Wouter Dambre (journalist), Eric Defoort (KUB), Hendrik Defoort (erfgoedcoördinator Cultuurstad Gent), Gita Deneckere (UGent), Maria De Waele (MIAT), Marc Hooghe (K.U.Leuven), Marc Jacobs (VCV), Anne Morelli (ULB), Patrick Pasture (K.U.Leuven), Koen Raes (UGent), Bob Reinalda (KU-Nijmegen), Marc Reynebeau (journalist), Peter Scholliers (VUB), Marcel van der Linden (IISG), Rudi Van Doorslaer (SOMA), Sylvia Van Peteghem (UGent), Guy Vanthemsche (VUB)

Vormgeving: Patricia Rau

Illustraties: Geert Bonne, Rita Calcoen, Karin Englund, Nicole Hellyn, Sonny Plasschaert, Henk van Rensbergen

Secretariaatswerk: Michèle Beernaerts

Verzending en abonnementen: Luc Beirnaert, Gwendolina Van Hoecke

Druk: Druk in de Weer, Forelstraat 35, 9000 Gent

Abonnementen en losse nummers

Individueel: 18,59 euro

Organisaties: 37,18 euro

Bibliotheken en archieven: 18,59 euro

Buitenland: 37,18 euro

Losse nummers: 4,96 euro

Themanummers: 8,68 euro

Als abonnee bent u tegelijk lid van Amsab. De leden ontvangen *Brood & Rozen* en krijgen korting op de Amsab-publicaties.

Rekeningnummer: 877-1009202-27

Brood & Rozen is gedrukt op recyclagepapier

Alle illustraties behoren tot de Amsab-collectie, tenzij anders vermeld

ISSN: 1370-7477

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis vzw (Bagattenstraat 174, 9000 Gent) verwerkt uw persoonsgegevens uitsluitend voor het beheer van uw *Brood & Rozen*-abonnement en om u te informeren omtrent zijn werking. Wanneer u niet wenst dat wij u aanschrijven om u hieromtrent te informeren, volstaat het ons dit te melden. De Wet verwerking persoonsgegevens kent u het recht van mededeling en verbetering toe. Daartoe volstaat het contact op te nemen met Wouter Steenhaut, directeur van Amsab.

Omslagillustratie: bezoek van koning Leopold III aan het sanatorium Joseph Lemaire in Tombeek, 16 juni 1939

Editio

Gelukkig Nieuwjaar? *Paule Verbruggen*.....p.5

Bijdragen

Internationale politiek-sociale bewegingen in de 19e eeuw: een relativering van de internationale arbeidersbeweging. *Bob Reinalda* p. 7

Conrad Detrez (1937-1985). *Peter Daerden* p. 37

Opgemerkt

De Man, de Man of Deman? *Karel J. Van Acker*..... p. 44

10.000 NEE BEDANKT! De vergeten verdiensten van de eerste crisisgeneratie aan de universiteit *André Rubbens*..... p. 49

Aspecten van arbeid(-ersbeweging) en cultuur voor 1940: mondelinge geschiedenis. *Bart De Nil*..... p. 53

Bronnen

Atoomenergie? Nee bedankt. Het archief van de Verenigde Aktiegroepen voor Kernstop *Bert Boeckx*..... p. 61

Beeld

Maxime Brunfaut en het sanatorium Joseph Lemaire in Tombeek. *Bert Boeckx* p. 64

Kroniek

Het Zweedse Labour Movement Archives and Library viert zijn eerste honderd jaar. *Karin Englund* p. 73

International Congress: Consumerism versus Capitalism? Co-operatives seen from an International Comparative Perspective, 16-18 October 2003 *Martijn Vandenbroucke*..... p. 83

XXXIVth conference of the International Association of Labour History Institutions (IALHI), Dublin, 3-6 September 2003. *Donald Weber* p. 85

Grote broer, kleine broer. ICA/SPP-conferentie, 11-13 september 2003, Madrid. *Piet Creve* p. 88

Publicatie

Franz Holß (1906-1957): een vergeten kunstenaar *Omar Van Hoeylandt*..... p. 91

Recensie

Meiden en knechten: stiefkinderen van de sociale kwestie. *Peter Heyrman*..... p. 97

GLOB(E)ALISERING

"INFINITE JUSTICE"
(George W. Bush)

29 okt. 2001
Willy Dee

GELUKKIG NIEUWJAAR ?

Globalisering. Iedereen heeft er de mond van vol. Economieën lopen steeds meer samen in een neoliberaal patroon, samenwerkingsverbanden tussen belangengroepen, bedrijven, niet-gouvernementele organisaties...groeien wereldwijd. Die transnationale netwerken kunnen zeer verdienstelijk zijn (denk aan ngo's zoals Amnesty International). Maar van zodra er geld bij te pas komt, veel geld, zijn de nobele bedoelingen ver te zoeken. Ford Genk ligt vers in het geheugen, maar het is een déjà vu. En telkens opnieuw blijkt de machteloosheid van de syndicale wereld om doeltreffend te reageren, zeker wat internationale tegenacties of normering betreft.

De bijdrage van Bob Reinalda is in die zin heel verhelderend. Hij onderzoekt de ontwikkeling in de 19e eeuw van vier politiek-sociale bewegingen, de antislavernij, de vredes-, de vrouwen- en de arbeidersbeweging, en kijkt in hoeverre ze als internationale actor, gericht op de beïnvloeding van internationale normering, fungeerden. Intrigerend is de vaststelling dat de internationale arbeidersbeweging hierbij de uitzondering op de regel vormde, en eigenlijk geen transnationaal pleitnetwerk was. Meer dan lezenswaard.

Zoals elk jaar willen we onze lezers een heel fijn nieuw jaar toewensen. Maar dit jaar is het met en wrange bijmaak. Voor de eerste keer in zijn bestaan is Amsab immers geconfronteerd met naakte ontslagen. Door de ontoereikende enveloppesubsidie voor de DAC-geregulariseerden (door de nieuwe barema's van het paritair comité) moeten zes mensen opstappen. Onvermijdelijk, maar daarom niet minder pijnlijk. Ook voor de toekomst is werkzekerheid niet gegarandeerd.

Misschien de beleidsmakers er even aan herinneren dat ook de privaatrechtelijke archiefinstellingen een onmiskenbare bijdrage leveren aan het instandhouden van een uniek stuk erfgoed. Het is niet al goud wat blinkt en goud blinkt niet altijd ...

Paule Verbruggen

Het Congres van Wenen was het beginpunt van multilaterale diplomatie, vorming van igo's en particuliere belangenvertegenwoordiging (De complete geschiedenis van de 19e eeuw)

Internationale politiek-sociale bewegingen in de 19e eeuw: een relativering van de internationale arbeidersbeweging

*Bob Reinalda, politicoloog en sociaal historicus, Nijmegen
School of Management, Department of Political Science*

Dit artikel onderzoekt de ontwikkeling in de 19e eeuw van vier politiek-sociale bewegingen met een internationale dimensie. Bekeken wordt in hoeverre zij optreden als transnationaal pleitnetwerk met onderlinge informatie-uitwisseling en steun, en als internationale actor gericht op beïnvloeding van internationale normering die vorm krijgt op multilaterale conferenties en in internationale organisaties. Van de vier bewegingen, antislavernij-, vredes-, vrouwen- en arbeidersbeweging, kan de arbeidersbeweging als atypisch worden aangeduid omdat ze niet als transnationaal pleitnetwerk functioneerde en evenmin als internationale actor. Dat op het terrein van de arbeid toch sprake is van internationale normering in de vorm van arbeidsconventies is dan ook, met uitzondering van enkele socialistische en katholieke bonden, op andere internationale actoren dan de arbeidersbeweging terug te voeren.

Welke zijn in de 19e eeuw de belangrijkste politiek-sociale bewegingen met een internationale dimensie, en hoe verhouden ze zich onderling? Als politicoloog beantwoord ik deze vragen door de verschillende actoren in hun onderlinge samenhang binnen het internationale statensysteem te bekijken: nationale staten, intergouvernementele organisaties (igo's zoals de Volkenbond) en grensoverschrijdende niet-gouvernementele organisaties (ngo's zoals Amnesty International). Hoewel igo's en ngo's doorgaans als 20e-eeuwse fenomenen gelden, meen ik dat hun betekenis al in 1815 duidelijk wordt. Ik behandel vier bewegingen: deze voor de afschaffing van de slavernij, de vredesbeweging, de vrouwenbeweging en de arbeidersbeweging, en vergelijk deze aan de hand van hun deelname aan het zich ontwikkelende stelsel van afspraken en verdragen tussen nationale staten.

Waarom 1815 (Congres van Wenen) als beginpunt?

De Vredes van Westfalen in 1648 gelden als het beginpunt van het internationaal systeem van staten, omdat daar de grondslagen werden gelegd van de soevereine, moderne nationale staat en van het machtsevenwicht tussen staten. Dit model werd bevestigd op latere congressen, waaronder dat van Wenen (1814-1815). Dit laatste congres was nodig omdat Napoleon met zijn veroveringsoorlogen het Europese machtsevenwicht omver had gegooid en verschillende, tijdens de Franse Revolutie door Frankrijk zelf verkondigde internationale principes had geschonden, waaronder het nationale zelfbeschikkingsrecht en de niet-inmenging in andere staten. 'Wenen' is lang gezien als een gebeuren dat eerder op het verleden gericht was omdat het de rechten van oude heersers beoogde te herstellen, dan dat het de toekomstige belangen van nationale staten in het oog hield. Intussen geldt een andere interpretatie die stelt dat zich in deze periode een transformatie van de Europese politiek voltrok. De grote mogendheden realiseerden zich dat zij het handhaven van de machtsbalans samen moesten aanpakken en dat zij daarvoor een draagvlak moesten vinden. Dit kon door zowel de grote als kleine Europese machten te consulteren en, waar nodig, in hun rechten te bevestigen.⁽¹⁾

Cruciaal voor de nieuwe politiek was de uitvinding van de multilaterale conferentie. Regeringen van staten kunnen internationale conferenties met brede doelstellingen en een open agenda beleggen. Kern van de daar gemaakte afspraken, voor zover niet-procedureel, zijn de internationale normen of principes die als richtsnoer bij de oplossing fungeren ('international standard setting'). Om te bezien of de doorgaans in een internationaal verdrag vastgelegde afspraken ook worden nageleefd, wordt een vervolgconferentie belegd die zo nodig maatregelen kan nemen om alsnog naleving te verkrijgen, wat tot een nieuwe conferentie leidt, enzovoorts. De multilaterale conferentie werd gedurende de 19e eeuw onderdeel van een toenemende institutionalisering (vorming van internationale organisaties). En ook binnen instituties blijft zij, met voor elke deelnemende staat één stem, het kloppende hart. Toezicht op de naleving van akkoorden is bij instituties beter gegarandeerd dan bij ad hoc-conferenties wegens de continuïteit waarvoor organisaties zorgen. Vanaf 1910 zijn institutionele conferenties de belangrijkste.⁽²⁾

Burgers kunnen op multilaterale conferenties eveneens een rol spelen, als experts in regeringsdelegaties en als vertegenwoordigers van internationale ngo's (ingo's, federaties van nationale ngo's). Het Internationale Rode Kruis van Henri Dunant uit 1863 is hiervan een voorbeeld. Deze particuliere organisatie werd bovendien door staten belast met de uitvoering van een publieke internationale overeenkomst: de conventie van Genève inzake de verzorging van oorlogsgewonden (1864). Ingo's kunnen transnationaal van belang zijn (op maatschappelijk niveau) doordat de aangesloten organisaties ideeën en ervaringen uitwisselen en elkaar steunen in hun strevingen, aangeduid als transnationale pleitnetwerken of 'advocacy networks'. Ingo's worden internationale

actoren wanneer zij zich tot multilaterale conferenties en internationale organisaties wenden om daar invloed te krijgen op de internationale normering. Dat kunnen zij door te lobbyen, de publieke opinie te mobiliseren of deel te nemen aan conferenties of organisaties op basis van een zogeheten consultatieve status. Deze formele positie geeft hen toegang tot de organisatie en gelegenheid daar hun wensen en expertise in te brengen. Ook kunnen zij er met andere actoren coalities aangaan in het subtiële invloedsspel dat op multilaterale conferenties wordt gespeeld, niettegenstaande het gegeven dat formeel alleen regeringen van staten beslissingen nemen. Bij de uitvoering van internationale afspraken (de implementatiezijde) kunnen ingo's eveneens een rol spelen, onder meer door te informeren over eventuele niet-naleving. Ngo's kunnen op de binnenlandse politiek de grootste kracht uitoefenen wanneer zij erin slagen om hun regering gelijktijdig binnenslands en internationaal onder druk te zetten, dit laatste door zich te beroepen op een internationale overeenkomst met een norm die met de binnenlandse eisen overeenkomt. Voorwaarde voor een dergelijke 'tangbeweging' is dat binnenlandse ngo's deel uitmaken van een internationaal actieve ingo.

In de eerste helft van de 19e eeuw kreeg het gezamenlijk opkomen van staten voor het machtsevenwicht vorm in een reeks internationale conferenties, het Concert van Europa genaamd. Dit internationale veiligheidsregime geldt als prototype van de uitvoerende raad van grote mogendheden die in 1919 en 1945 bij de Volkenbond en Verenigde Naties is ingesteld. Op het congres van Wenen werd ook een economisch principe aanvaard, namelijk de vrije doorvaart op internationale waterwegen. Hiervoor werd de eerste uitvoerende igo in het leven geroepen, de nog steeds functionerende Centrale Commissie voor de Rijnvaart. In verband met de ontwikkeling van de moderne industriële economie en de daarmee verbonden communicatie en transport kwamen, als uitwerking van de multilaterale conferentie, vanaf 1870 enkele tientallen publieke internationale unies tot stand, waaronder de Universele Post Unie. Het initiatief tot deze unies ging zowel van overheden als van particulieren uit. In feite vormde de wisselwerking tussen particuliere expertise en publieke verantwoordelijkheden de essentie van het streven om voor het beleidsterrein specifieke normen in internationale verdragen vast te leggen en vervolgens internationale conferenties of organisaties met de uitvoering en het toezicht daarop te belasten.

Behalve van multilaterale diplomatie en vorming van igo's was het Congres van Wenen het beginpunt van particuliere belangenvertegenwoordiging op internationale conferenties van regeringen. Zo waren in Wenen vertegenwoordigers aanwezig van joodse gemeenschappen uit Duitsland, die petities overhandigden en een ontmoeting met voorzitter Metternich regelden. De burgerlijke rechten van joden kregen hun beslag in een artikel van de grondwet die in Wenen voor de confederatie van Duitse staten werd opgesteld. Duitse uitgevers bepleitten in Wenen de bescherming van hun beroepsactiviteiten. Dit leidde tot grondwettelijke bepalingen over persvrijheid en maatregelen tegen plagiaat. Kennelijk begrepen particuliere groepen al vroeg dat internationale conferenties gevolgen kunnen hebben voor nationale politieke stelsels

en dat het dus van belang kon zijn om dáár voor hun belangen op te komen. Hetzelfde geldt voor particuliere groepen die voor de belangen van anderen opkomen, zoals de Engelse beweging voor de afschaffing van de slavernij. Deze beweging probeerde op het congres zowel direct invloed uit te oefenen door er te zijn en te lobbyen, als indirect via de Engelse binnenlandse politiek.

De antislavernijbeweging als internationale actor en transnationaal pleitnetwerk

De eerste aanzetten tot verzet tegen slavernij dateren uit de 17e eeuw maar eind 18e eeuw ontstonden zogeheten ‘issue-oriented’ ngo’s. In Engeland richtten methodisten in 1787 de Society for the Abolition of the Slave Trade op die een publieke campagne op touw zette, en in Frankrijk kwam in 1788 de Société des Amis des Noirs tot stand. De laatste had in zoverre succes dat slavernij tijdens de revolutie van 1789 principieel werd afgekeurd. De verklaring had evenwel weinig praktische gevolgen. Engeland verbood de handel in slaven in 1807. In 1811 volgde een aanvullende wet. De beweging vond in Engeland brede weerklank. In 1791-1792 tekenden 400.000 mensen een petitie tegen de slavenhandel en in 1814 750.000.⁽³⁾ De argumenten tegen slavernij waren deels ethisch, deels economisch. Verontruste quakers, mennonieten en methodisten, alsook degenen die zich op de idealen van de Verlichting beriepen, hadden ethische bezwaren. Anderen hadden economische bezwaren, omdat de moderne economie en maatschappij, overeenkomstig de liberale opvattingen van Adam Smith, niet gebaat waren met een oude arbeidsvorm als slavernij, maar wel met vrije werknemers. De Engelse beweging zag de slavernij als het kwaad en de afschaffing van de slavenhandel als middel om dit kwaad te verdrijven.

Afschaffing kon geen zaak van Engeland alleen zijn. Om de transatlantische handel door de voornaamste Europese handelaars te stoppen, besloot de Engelse beweging zich tot het Congres van Wenen te wenden. Zij lobbyde ter plekke maar had ook via het parlement druk op de regering uitgeoefend om de zaak op het congres te agenderen. De Engelse vertegenwoordiger Castlereagh deed dit maar had het er ook moeilijk mee.⁽⁴⁾ Er was veel verzet, al waren enkele landen bereid de handel af te schaffen in ruil voor compensaties. De verklaring die het congres in dat opzicht aannam, bevatte voor het eerst een internationaal principe op het sociaal vlak, te weten de universele afschaffing van de slavenhandel. Zij bleef evenwel vaag waar het ging om middelen, tijdstippen en onderhandelingsprocessen om tot uitvoering te komen. Het zou tot 1890 duren voordat een internationale conferentie een gezamenlijk marinetoezicht op zee instelde.

In de jaren dertig van de 19e eeuw ontwikkelde de antislavernijbeweging zich in Engeland en de Verenigde Staten tot een massabeweging. Sterke transatlantische contacten van methodisten, presbyterianen, quakers en unitaristen zorgden ervoor dat

groeperingen in beide landen elkaars organisatievormen, standpunten en activiteiten leerden kennen. Behalve brieven en geschriften wisselden zij sprekers uit. De Engelsen drongen erop aan dat Amerikaanse kerken zich tegen de slavernij zouden uitspreken. *“Veel van deze tactieken vonden hun oorsprong in Groot-Brittannië en het transnationale netwerk diende als middel voor het verbreiden van tactische voorschriften en collectieve actierepertoires van de ene nationale sociale beweging naar de andere.”*⁽⁵⁾ In het verlengde hiervan kwam in 1839 de British and Foreign Anti-Slavery Society tot stand, die in 1840 in Londen een Internationale Anti-Slavernij Conferentie belegde met grote delegaties uit Engeland, Frankrijk en de VS. De bedoeling was te werken aan de mondiale afschaffing van de slavernij en de handel in slaven met een beroep op morele waarden.⁽⁶⁾ In 1843 kwam er een tweede conferentie. Ook gingen delegaties naar Frankrijk, Spanje, Portugal en de VS om de burgers daar in de beweging te halen en ervoor te zorgen dat zij hun regeringen onder druk zetten. Dit gebeurde via een ‘politiek van informatie’, waarbij het publiekelijk verschaffen van feiten de bedoeling heeft regeringen tot het afleggen van verantwoording te brengen, waarna verder gedebatteerd kan worden. Publicaties met getuigenissen van slaven en een roman als *Uncle Tom’s Cabin* (1850) van Harriet Beecher Stowe, brachten debatten op gang. Na beschuldigingen aan haar adres van vervalsing en overdrijving kwam in 1852 *A Key to Uncle Tom’s Cabin* uit met daarin de nodige feiten en volgden er lezingen in Europa.

De antislavernijcampagne voldoet aan de definitie van een transnationaal pleitnetwerk, *“een groep relevante organisaties die internationaal werkzaam zijn met gedeelde waarden, een gemeenschappelijk discours en een drukke uitwisseling van informatie.”*⁽⁷⁾ De transnationale druk droeg bij tot andere opvattingen in de VS en bleek het invloedrijkst toen de banden tussen overheid en civiele samenleving zwak waren. Omdat de Zuidelijke staten de politieke instellingen van de VS domineerden en de Noordelijke staten geen breuk in de nationale eenheid wilden riskeren, kwam afschaffing van de slavernij niet op de politieke agenda. De burgergroepen bleven evenwel hun stem verheffen en doorgaan met het sturen van petitie en resoluties naar de politieke instellingen. Dankzij hun banden met de Engelse beweging konden zij zich op Engelse standpunten beroepen.⁽⁸⁾ Kortom, dankzij dit transnationale netwerk kon de Amerikaanse beweging, die in de versterkte binnenlandse politiek geen effect bereikte, blijven ageren.

De internationale congressen van de vredesbeweging (1843-1851)

Het streven naar vrede vond eveneens zijn inspiratie in de combinatie van kritische godsdienst (quakers menen dat oorlog zich niet met het christendom verdraagt) en economische opvattingen (vrijhandel). Quakers vormden vredesgroepen in Engeland en de VS sinds 1815. Zij publiceerden pamfletten en kranten en zonden sprekers eropuit. Uit verschillende groepen ontstond in 1828 de American Peace Society, die voorstander was van *“vreedzame discussie en arbitrage”* tussen staten en van het *“oplossen*

Een boek als 'De hut van oom Tom' van Harriet Beecher Stowe bracht de debatten over de afschaffing van de slavernij mee op gang

van alle controversen door een beroep op de rede".⁽⁹⁾ De arbitragegedachte ging terug naar het verdrag tussen Engeland en de VS uit 1794, waarin controverses vreedzaam waren geregeld. Dit verdrag staat bekend als de Jay Treaty, naar de Amerikaanse onderhandelaar John Jay. Hij verwachtte dat verdragen met arbitrageclausules zouden bijdragen tot duurzamer vormen van coëxistentie en steviger maatschappelijke fundamenteën.

Het ontstaan van vredesgroepen in 1815 hangt samen met de napoleontische oorlogen sinds 1791. Deze oorlogen worden doorgaans in verband gebracht met de moderne oorlogvoering ten gunste van nationale staten. Maar tegenover een hiermee samenhangend 'romantisch' nationalisme stond de bewustwording van de verwoestende en verspillende krachten van oorlogen met hun vele doden, hongersnoden en verwoestingen van dorpen en steden. De schilderijen en etsen die de Spaanse schilder Goya tijdens deze oorlogen maakte, gelden in dat verband als onthutsende tijdsdocumenten.⁽¹⁰⁾

Het opkomende discours ten gunste van vrijhandel versterkte het nadenken over vrede en vreedzame middelen. Met de verbreiding van de moderne industrie in de jaren 1830 en 1840 betoogden voorstanders van vrijhandel als Richard Cobden, die in Engeland ijverde voor de afschaffing van de regulerende korenwetten, dat vrijhandel een beleid van vrede was. Hij vond dat handel een effectiever middel was om invloed in de wereld uit te oefenen dan geweld. Protestantisme, liberale politiek en vrije ondernemingsgerichte economieën gelden als factoren die het ontstaan van vredesgroepen bevorderden, eerst in Engeland en de VS, daarna op het Europese vasteland.⁽¹¹⁾

Op initiatief van Britse en Amerikaanse vredesverenigingen vond in 1843 in Londen het eerste internationale vredescongres plaats. Sommige deelnemers hoorden ook tot de antislavernijbeweging. Belangrijkste onderwerpen waren arbitrage, zoals door Jay voorgesteld, en het voorstel van de inmiddels overleden Ladd van de American Peace Society voor het oprichten van zowel een Congres als een Hof van Naties om internationale wetgeving en rechtspraak te realiseren.⁽¹²⁾ Het politieke establishment en de pers zagen daar weinig in. Een tweede vredesconferentie, waar ook ontwapening op de agenda zou komen, was voorzien voor 1848. Maar de revolutionaire ontwikkelingen die Europa in 1848-1849 in hun greep hielden, verhinderden dit. Zij waren het gevolg van de economische crisis van 1847. Een oproer in Parijs, waarbij zowel de kleine bourgeoisie als de 'vierde stand' (de arbeiders) naar voren kwamen, verdreef de Franse koning in 1848. De revolutie breidde zich uit over West- en Midden-Europa en lag aan de basis van verschillende liberale grondwetten. In Italië en Duitsland kreeg de vredesbeweging een sterk nationalistisch karakter.

Victor Hugo zat het uitgestelde tweede internationaal vredescongres in Parijs in 1849 voor en wees op de mogelijkheid van een Verenigde Staten van Europa. Het congres ontleende zijn betekenis aan het feit dat het in Frankrijk plaatsvond en veel publieke belangstelling trok.⁽¹³⁾ In 1851 volgde een derde internationaal congres in Londen dat eveneens druk werd bijgewoond, maar voornamelijk door Engelsen, en waarop grote verdeeldheid ontstond over de al langer bestaande vraag of de oorlogen volledig moesten veroordeeld worden. Tegenover de religieus geïnspireerde pacifisten stonden

degenen die de internationale verhoudingen realistischer probeerden te bekijken en met Cobden betoogden dat regeringen tot ontwapening gebracht moesten worden met het argument dat hun bestaande verbintenissen een zware belastingdruk op hun volkeren legden.⁽¹⁴⁾ Deze opvatting werd aangenomen. Anders dan het oorspronkelijke, sterk idealistische Engels-Amerikaanse pacifisme, betoogden Europese radicalen dat sommige oorlogen gerechtvaardigd en noodzakelijk waren en dat democratische en nationalistische vrijheden veiliggesteld moesten worden als grondslag voor een rechtvaardige en duurzame vrede. Op de revolutie van 1848 volgde in Frankrijk een reactie met de staatsgreep van Lodewijk Napoleon in 1851. De periode 1852-1870 geldt in Europa als periode van overwegend nationalisme met een dominante Engelse buitenlandse politiek, waarin Englands macht en aanzien voorop stonden. De vredesbeweging in de VS raakte bovendien onderling verdeeld als gevolg van de slavernijkwestie die in 1861 de inzet werd van de Amerikaanse burgeroorlog.

Waarom ontstonden in de 19e eeuw internationale politiek-sociale bewegingen?

Ngo-deskundige Bill Seary onderkent drie redenen voor het vroege ontstaan van politiek-sociale bewegingen van burgers van moderne staten in de vorm van 'issue-oriented' ngo's. De eerste heeft te maken met de bewustwording van sociale problemen en de daaraan verbonden gedachte dat een deel van het antwoord erop bestaat uit het vormen van organisaties die zich ermee gaan bezighouden. Het ontstaan van commissies, genootschappen en verenigingen in het midden van het 18e-eeuwse Engeland hangt samen met de opkomst van "*the polite society of gentry and nobility*" en de toegenomen mobiliteit als gevolg van comfortabeler rijtuigen en verbeteringen in de wegstelsels.⁽¹⁵⁾ Deze genootschappen kregen in de 19e eeuw meer kansen met de opkomst van de middenklassen en de toename van het aantal personen dat over tijd, opleiding en middelen beschikte om aan de activiteiten van zulke organisaties deel te nemen. De tweede reden is het feit dat de 19e-eeuwse Europese wereld politiek kleiner werd. Multilaterale congressen maakten een internationale benadering van ethische en economische kwesties mogelijk, gebaseerd op internationaal aanvaarde principes als afschaffing van slavernij en vrij scheepvaartverkeer. Dit was ook mogelijk door de relatief lange periodes van vrede, zoals tussen 1815 en 1848 en vanaf 1878 tot na het einde van de eeuw. De derde reden ondersteunt deze visie omdat moderne communicatiemiddelen bijdroegen tot snellere en bredere contacten in Europa en Amerika: een snelle postbezorging, telegraafverbindingen, de morsecode, de uitbreiding van de spoorwegnetten en de inzet van slaapwagons voor de lange afstanden.

De volkssoevereiniteit en de rechten van de mens zijn de belangrijkste principes waar het gaat om de plaats van burgers in het politieke bestel van hun staat. Beide principes werden eind 18e eeuw, als uitvloeisels van de Verlichting, verkondigd maar waren

daarmee nog geen werkelijkheid in de zich vormende nationale staten: burgers moesten deze bevechten. Tijdens de Verlichting kwam de wetenschap tot brede ontwikkeling. Via popularisering en pedagogiek konden niet-wetenschappers en jongeren meeprofiten van nieuwe kennis en inzichten. Er ontstond een grote mate van tolerantie in geloofszaken. Opvattingen over onderlinge gelijkheid en individuele vrijheid werden sterker. In deze stroming paste de emancipatie van joden, slaven en vrouwen. Onredelijke tradities als vervolging van heksen en martelen van gevangenen werden bestreden. Ook over staat en politiek werd nagedacht. In plaats van het goddelijke gezag kwam het 'maatschappelijk verdrag' naar voren, waarbij verondersteld werd dat mensen een verdrag hadden gesloten dat hen deelgenoot van een volksgemeenschap maakte. Hieruit is het hoogste gezag over die gemeenschap te verklaren en de noodzaak daaraan te gehoorzamen. Tegelijk ontnemen de deelnemers daaraan hun burgerlijke vrijheden. Jean-Jacques Rousseau werkte dit uit in zijn *Contrat Social* (1762).

In het verlengde van het sociaal contract won de volkssoevereiniteit steeds meer aan gewicht, met als centraal idee dat de wil van het volk de enige en onbeperkte bron van het staatsgezag is. Bij de totstandkoming van de VS werd deze gedachte geëxpliciteerd. De grondwet van 1787 stelt: "*We the People of the United States... do ordain and establish the Constitution of the United States of America.*" In de *Declaration of Independence* van 1776 werd benadrukt dat alle mensen gelijk geschapen waren, onvervreembare rechten bezaten en dat regeringen hun macht aan de instemming van de geregeerden ontleenden. Dit hield ook in dat zij tegen die overheid in verzet mochten komen. In 1791 werd de vrijheidsgedachte verder uitgewerkt in de eerste tien amendementen op de grondwet. Bekend als *Bill of Rights*, legden zij voor de Amerikaanse burgers de rechten van de mens vast. De bij de Franse Revolutie uitgegeven *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen*, als preambule opgenomen bij de Franse grondwet van 1791, sloot hierbij aan. Onder invloed van beide verklaringen namen andere landen in hun constituties de grondrechten van burgers op die overheden moeten respecteren. De politieke strijd voor deze grondrechten was hoofdzakelijk een binnenlandse aangelegenheid maar wel een met trans- en internationale dimensies.

De nationale bewegingen voor democratie en vrouwenrechten

In de democratische bewegingen begin 19e eeuw was feitelijk geen sprake van transnationale netwerken en internationale conferenties. Terwijl de VS een republiek was, werd Frankrijk na de dictatuur van Napoleon als gevolg van een compromis tussen vooruitstrevende en behoudende krachten, een constitutionele monarchie, waarbij de vorst de Eerste Kamer aanstelde en de Tweede Kamer via censuskiesrecht werd gekozen. In navolging daarvan evolueerden verscheidene landen, soms geleidelijk (zoals Engeland, Nederland, België, Scandinavië), soms via revolutie (zoals Frankrijk, 1830, 1848, 1870) naar stelsels die meer macht aan het volk brachten door uitbreiding van

het algemeen stemrecht, en de macht van de koning inperkten door sterkere verantwoording van de uitvoerende macht aan de parlementaire volksvertegenwoordiging. De uitbreiding van het kiesrecht werd verkregen door politiek-sociale bewegingen van buitengesloten, soms in combinatie met bevoorrechten die zelf voorstanders van uitbreiding waren.

Tijdens de Amerikaanse vrijheidsoorlog en de Franse Revolutie ijverden vrouwen voor dezelfde politieke rechten als de mannen. In 1776 eiste Abigail Smith Adams voor Amerikaanse vrouwen het recht op politieke vertegenwoordiging op. Maar de grondwet van 1787 kwam niet aan deze eis tegemoet. Toen in 1789 de regeling van het kiesrecht aan de orde was in de Franse Nationale Vergadering, werd niet over vrouwenkiesrecht gediscussieerd. Maar een politieke factor waren vrouwen in het roerige Parijs wel. Vrouwen uit de volksklasse kwamen er in opstand wegens de heersende hongersnood. Zij verkregen een audiëntie bij de koning. De voorzitter van de Nationale Vergadering maakte van de gelegenheid gebruik er bij de koning opnieuw op aan te dringen dat hij de *Verklaring van de Rechten van de Mens* zou ondertekenen. Dit gebeurde nu eindelijk, zodat deze verklaring, naar de woorden van Jean Jaurès, getekend werd onder druk van Parijse arbeidersvrouwen. De schrijfster Olympe de Gouges gaf in 1791 het vlugschrift *Les droits de la femme et de la citoyenne* uit, waarin zij protesteerde tegen het ontbreken van rechten voor vrouwen in de *Verklaring van de Rechten van de Mens*. In hetzelfde jaar publiceerde de met de Franse Revolutie sympathiserende Engelse schrijfster Mary Wollstonecraft haar boek *A Vindication of the Rights of Women*. In Frankrijk verzette Flora Tristan zich enige tijd later tegen de slavernij en streed voor de emancipatie van vrouwen en loonarbeiders. In 1843 publiceerde zij haar verschillende malen herdrukte boek *Union Ouvrière*, de eerste publicatie waarin een gedetailleerd, zij het weinig praktisch plan ontvouwd werd voor wereldwijde samenwerking van arbeiders ten gunste van een vreedzame maatschappijomwenteling.

Toen de Amerikaanse afgevaardigden naar de Wereldconferentie tegen Slavernij in Londen in 1840 en andere vrouwen er geen toegang kregen, bracht dit een nieuw bewustwordingsproces op gang. “*Hun gedeelde ervaring dat zij op grond van hun sekse geen zetels op de Wereldconferentie tegen Slavernij mochten bezetten, overtuigde hen dat vrouwen evenzeer als slaven emancipatie behoefden.*”⁽¹⁶⁾ Het duurde nog tot 1848 voordat 260 Amerikaanse vrouwen in Seneca Falls bij New York een door Elizabeth Cady Stanton voorbereid manifest met eisen opstelden. De *Declaration of Sentiments* verwoordde de gelijkheid van vrouwen en mannen en de mogelijkheden die vrouwen moesten krijgen om zich op alle terreinen van de maatschappij te kunnen ontplooien. De resolutie over algemeen kiesrecht was het meest omstreden maar haalde het ten slotte wel. De bijeenkomst geldt als beginpunt van de eerste golf van de vrouwenbeweging.

De nationale bewegingen voor democratie en arbeidersrechten

De opkomst van de arbeidersbeweging verschilde per land, al zijn er overeenkomsten in de eisen die arbeiders stelden en in de ontkennende en repressieve reacties van overheden. Voor zover toen reeds van bewegingen gesproken kan worden, ging het om nationale bewegingen. In Engeland bestreed Tom Paine, die enige tijd in de VS had gewoond, de conservatieve reacties op de Franse Revolutie. In zijn *Rights of Man* (1792) maakte hij duidelijk dat politiek ook een zaak van het gewone volk was. Terwijl zijn geschrift voor sommige arbeiders aanleiding was om een hervorming van het parlement door algemeen kiesrecht te eisen, reageerden anderen hun frustraties over de invoering van moderne machines onder voor arbeiders ongunstige wettelijke condities af door de machines stuk te slaan (1811-1813). Deze als Luddietenopstanden bekend geworden oproeren werden hardhandig onderdrukt. Zij herhaalden zich toen in 1815 de oorlogen tegen Napoleon eindigden. Het wegvallen van de oorlogsproductie veroorzaakte in Engeland een economische crisis. De terugkeer van de soldaten verergerde de werkloosheid en door de aangenomen korenwetten werd het ingevoerde graan duurder. Opnieuw was de repressie sterk, zowel letterlijk als in de wetgeving. In 1824 echter besloot de regering het verbod op vakverenigingen op te heffen, in de hoop met legale organisaties de arbeiders beter in de hand te houden. Bij de verkiezingen van 1830 waren de arbeiders in zoverre belangrijk dat de voorstanders van kiesrecht-hervorming hun positie konden versterken. In 1832 werd een *Reform Bill* aangenomen die het kiesrecht enigszins uitbreidde en in 1833 een wet die kinderarbeid beperkte. De armenwet van 1834 was evenwel zo opgezet dat arbeiders liever in de moderne fabrieken werk zochten dan terecht te komen in de om hun helse omstandigheden beruchte “*workhouses*”. Vroeger dan in andere landen kwamen vakorganisaties van de grond die streden tegen loonsverminderingen en vóór loonsverhoging, vermindering van de arbeidsuur en inrichting van zieken- en pensioenkasen. De sociaalvoelende ondernemer Robert Owen propageerde een ‘nieuwe morele wereld’ en zette experimenten op met productiecoöperaties teneinde de aard van het kapitalisme te veranderen. Dit utopisch denken vond weerklank onder ontevreden arbeiders vanwege het perspectief op een betere wereld. De Chartistenbeweging steunde op geschoolde handwerkers die in 1837 het algemeen mannenstemrecht eisten in hun *People's Charter*. Tijdens de aanhoudende crisis ontwikkelden de Chartisten zich tot een massabeweging, die er echter niet in slaagde, zelfs niet in het roerige jaar 1848, iets van de regering gedaan te krijgen.

Ook in Frankrijk kregen verenigingen van wederzijdse hulp (‘*mutuelles*’) voor industriearbeiders enige betekenis, niettegenstaande het geldende coalitieverbod. Ideeën om het kapitalisme te hervormen werden uitgewerkt. De utopist Saint-Simon wilde het kapitalisme hervormen door te strijden tegen de grondaristocratie, door macht te geven aan industriëlen en door het bankkapitaal en de staat een economisch leidende rol te laten spelen. Charles Fourier kwam met een toekomstontwerp, waarin col-

*Tijdens de Franse Revolutie speelden vrouwen een belangrijke politieke rol
(Vrouwen in de Franse Revolutie, tentoonstelling 31 maart-15 mei 1989, BBL)*

lectief bezit in 'phalanstères' werknemers de gelegenheid gaf zich te ontplooiën. De participatie van vrouwen en de vrijheid een partner te kiezen zouden hun vrijmaking bevorderen. Tijdens de julirevolutie van 1830 speelden arbeidersopstanden een rol in de veranderende politieke verhoudingen maar de overheid vervulde de wensen van de arbeiders niet en de economische situatie verslechterde. Dit leidde tot nieuwe opstanden, zoals in Lyon in 1834, en tot de vorming van geheime, revolutionaire genootschappen. Tijdens de februarirevolutie van 1848 kwamen arbeiders, samen met de kleine burgerij, in opstand. Maar ook dan ontsnapte de revolutie hen, niettegenstaande het feit dat conservatieve republikeinen algemeen stemrecht als antistof tegen revolutionaire verandering propageerden.⁽¹⁷⁾ De vorming van een grondwetgevende vergadering geschiedde weliswaar op basis van het algemeen mannenkiesrecht maar bij het samenstellen van de nieuwe staatsorganen werden de 'linkse' krachten steeds verder uitgeschakeld.

In tegenstelling tot antislavernij- en vredesbewegingen waren vrouwen- en arbeidersbewegingen dus niet transnationaal. Van organisaties die internationaal samenwerkten op basis van gedeelde waarden, een gemeenschappelijk discours en uitwisseling van informatie was geen sprake. De oproep van twee Duitse socialisten aan het eind van een manifest dat zij op verzoek van een Duitse arbeidersorganisatie in Londen hadden geschreven en dat daar in 1848 het licht zag, "*Proletariërs aller landen, verenigt u*", was dan ook prematuur.

De Eerste Internationale: wel Internationale maar geen transnationaal pleitnetwerk

Pas in de jaren 1860 begonnen arbeiders en vrouwen zich internationaal te manifesteren. Op de wereldtentoonstelling van 1862 in Londen waren ook Franse en Duitse arbeiders aanwezig. De Franse regering die om binnenlands-politieke redenen de steun van de arbeiders zocht, stelde een aantal van hen in staat naar Londen te reizen. Daar kwamen persoonlijke contacten tot stand met vertegenwoordigers van de Engelse vakbeweging en met Duitse emigranten. Er werd afgesproken een internationale arbeidersorganisatie te vormen. De Engelse vakbonden werden belast met de voorbereiding. In 1864 volgde de oprichting van de International Working Men's Association, meer bekend als Eerste Internationale. Er werd besloten in Londen een centraal comité te vormen, samengesteld uit vertegenwoordigers uit verschillende landen. Verder zouden er in de hoofdsteden nationale comités worden opgezet en wilde men door middel van internationale congressen zicht krijgen op de toestand en de belangen van de arbeiders. In de commissie die belast was met het opstellen van statuten, wierp een Duitse emigrant, die net een uitvoerige studie naar de opkomst van het moderne kapitalisme had afgerond, zich op als strateeg. In een *Inauguraal Adres* zette Karl Marx de doelstellingen uiteen. Dit adres eindigde met dezelfde oproep als het hierboven bedoelde *Communistisch Manifest* uit 1848. Het zette de arbeiders aan zich te organiseren om de politieke

macht te veroveren en zo de arbeidersklasse te emanciperen. De Internationale belegde internationale congressen die enige ondersteuning boden aan vakbonden en politieke arbeidersorganisaties die in verschillende landen vorm begonnen te krijgen. Congressen en zittingen van de Centrale Raad waren gekenmerkt door felle meningsverschillen over de koers en de te hanteren strijdmethoden. Deze meningsverschillen werden versterkt door het feit dat de Internationale eigenlijk een organisatie van personen was en nauwelijks een federatie van nationale organisaties. Bovendien wist Marx met de nodige intriges een in zijn ogen zuivere lijn door te zetten. De sterke invloed van de anarchisten bracht hem ertoe op het congres in Den Haag (1872) voor te stellen de zetel van de organisatie van Londen naar New York te verplaatsen. Hierdoor kwam er feitelijk een einde aan haar bestaan en bleef organisatievorming door arbeiders een overwegend nationale aangelegenheid.

Wel stond het begrip ‘Internationale’ intussen in het woordenboek, in de betekenis van zowel internationale aaneensluiting als politieke bedreiging (wegens haar openlijk uitgesproken revolutionaire streven en steun aan de Parijse Commune van 1871). Het uitgesproken politieke karakter van de Internationale en de verwaarlozing van taken die ingo’s doorgaans op zich nemen, maken dat ze moeilijk een transnationaal pleit-netwerk kan genoemd worden. Zij was niet meer dan *“een eerste begin in de internationale organisatie van de arbeid”*. De Centrale Raad is wel *“een briljante staf zonder leger”* genoemd. Anders dan bij ingo’s gebruikelijk is, slaagde zij *“er nimmer in vele van de doelstellingen te vervullen, zoals het publiceren van een bulletin, het verzamelen van arbeidsstatistieken, het opstellen van rapporten over de arbeidsomstandigheden in verschillende landen of het bevorderen van internationale hulp in de loonbewegingen.”*⁽¹⁸⁾

De heropleving van de vredesbeweging als trans- en internationale actor

De tegenstellingen binnen de Internationale kwamen ook tot uiting bij de oprichting van de International League for Peace and Freedom in 1867. Op aanraden van Marx trad de Internationale niet tot deze Liga toe omdat hij die te burgerlijk-liberaal vond. Hij kon evenwel niet verhinderen dat meer dan een derde van de afgevaardigden op het congres van de Internationale in Lausanne op persoonlijke titel deelnam aan het oprichtingscongres van de Liga, dat aansluitend in Genève plaatshad. Ook het anarchistische Internationale-lid Michael Bakoenin was bij de oprichting aanwezig. Toen het hem door verzet aan beide zijden niet lukte de Liga en de Internationale tot elkaar te brengen, verliet hij de Liga.⁽¹⁹⁾ De aantrekkingskracht van de Liga, waarvan vele politiek bewuste arbeiders lid waren, lag in de idealen vrede en vrijheid. De door Fransen en Zwitsers voorbereide Liga kwam er na een lange periode zonder internationale vredescongressen. Zij appelleerde aan het feit dat grote militaire monarchieën de bevolkingen hun vrijheden onthielden, enorme legers handhaafden en kleine landen onderdrukten. Als voorwaarden voor vrede tussen naties zag zij *“vrijheid voor*

elk volk en, met respect voor hun internationale betrekkingen, de vestiging van een confederatie van vrije democratieën die de Verenigde Staten van Europa vormen”. Er kwamen bijna 11.000 handtekeningen, vooral van het Europese vasteland, en er waren meer dan 6000 congresdeelnemers. De Italiaanse vrijheidsstrijder Giuseppe Garibaldi was erevoorzitter van het oprichtingscongres. De Liga organiseerde diverse internationale congressen, de laatste in 1879. Zij stelde talloze thema’s aan de orde, waaronder de afschaffing van staande legers, de relatie tussen economische problemen en vrede, het federalisme, het kiesrecht, de democratie en het nationaliteitsvraagstuk. De Liga werd ook voorstander van internationale arbitrage en actief deelnemer aan de juridische en politieke debatten daarover vanaf de jaren 1870.⁽²⁰⁾ Aan de sociale kwestie was spoedig na Bakoenins vertrek een einde gekomen, waardoor de Liga een *“echte en normale vredesorganisatie”*⁽²¹⁾ werd en zelfs meer dan dat: *“Zij was republikeins, een sterke voorstandster van de scheiding van kerk en staat, en zij was politiek in de zin dat zij met haar oog voor een nieuwe configuratie van het continent veel verder keek dan internationale arbitrage of zelfs ontwapening.”*⁽²²⁾

Terwijl socialisten de aangesneden onderwerpen steeds in samenhang met de arbeidersklasse en het omverwerpen van het kapitalisme zagen, steunden liberalen op de verlichte middenklassen ten gunste van hervormingen. Wat beide politieke stromingen gemeen hadden, was de veronderstelling dat, als gevolg van democratische druk, er vrede zou voortvloeien uit het beëindigen van willekeurige en corrupte regeringsvormen en van duistere belangen.⁽²³⁾

De internationale vredesbeweging kreeg dus een sterkere politieke toonzetting. Naast de Liga speelde de Franse vredesbeweging onder leiding van de parlementariër Frédéric Passy een eigen internationale rol. Arbitrage was voor hem en zijn Engelse collega Randal Cremer het allerbelangrijkste punt. In de jaren 1870 werkten zij verschillende schema’s uit en namen zij als parlementariërs initiatieven tot arbitrageverdragen, onder meer met de VS. Hoewel al vaker gesproken was over gezamenlijke internationale actie van parlementariërs, had dit nauwelijks vorm gekregen.

Maar in 1888 kwam Cremer met 25 Engelse parlementariërs naar Parijs waar Passy eveneens een aantal vredesgezinde parlementariërs verzameld had. Dit leidde in 1889 tot de eerste Interparlementaire Conferentie. In 1892 werd een permanent kantoor in Brussel opgezet en in 1899 werd de naam veranderd in Interparlementaire Unie. Deze zette zich direct in voor arbitrage en speelde samen met andere ingo’s een rol bij de intergouvernementele Haagse vredesconferenties van 1899 en 1907, waar arbitrage erkenning vond in het Permanent Hof van Arbitrage (1899). Tussen de Interparlementaire Unie en de vredesbewegingen uit diverse landen, waarvan de verschillende groeperingen vanaf 1889 gezamenlijke internationale congressen organiseerden onder de naam Universal Peace Congresses (met vanaf 1891 als secretariaat het International Peace Bureau), ontwikkelde zich een taakverdeling. *“De parlementariërs bewerkten de regeringen als het ware van binnenuit, terwijl de anderen een voortdurende druk van buitenaf uitoefenden. De een was vooral politiek, de ander vooral propagandistisch; de een was praktisch, de ander idealistisch; de een was beperkt qua terrein, de ander veelomvattend.”*⁽²⁴⁾

De vrouwenbeweging als transnationale en internationale actor

De International League for Peace and Freedom bracht de Zwitserse Marie Goegg-Pouchoulin op het idee een internationale vrouwenorganisatie te stichten. Aan het congres in 1867 was een discussie voorafgegaan of vrouwen toegelaten werden. Bij meerderheid was besloten dat vrouwen zich mochten aanmelden en ook het woord voeren. Dit werd evenwel niet in de congresreglementen vermeld. In mei 1868 werd de International Association of Women (IAW) opgericht, met als doel de intellectuele en sociale emancipatie van vrouwen. Door Goeggs toedoen verklaarde de Liga dan toch grote waarde te hechten aan een actieve deelname van vrouwen. In het reglement voor het tweede Liga-congres in 1868 in Bern was uitdrukkelijk vermeld dat vrouwen op dezelfde voorwaarden en met dezelfde rechten werden toegelaten als mannen. Een novum was dat Goegg als IAW-voorzitster het congres toesprak en als penningmeester in het Centraal Comité werd gekozen. Een poging haar opvattingen ook bij de Internationale uit te dragen vond geen gehoor. De IAW was de eerste ingo die internationaal de eis van gelijke beloning stelde. In 1878 vond in Parijs een internationaal congres over vrouwenrechten plaats, waarvoor twee redevoeringen van Goegg werden herdrukt. Terwijl de Europese delegaties bijna evenveel vrouwen als mannen telden, waren bij die uit Engeland en de VS nauwelijks mannen.⁽²⁵⁾

In Engeland had Josephine Butler prostitutie tot een nieuw agendapunt gemaakt. Prostitutie was voor haar een vorm van vrouwenvervolg door mannen en zij bond de strijd aan tegen de Engelse wetgeving inzake geslachtsziekten. De wet was vernederend voor alle vrouwen en zij slaagde er uiteindelijk in 1886 in deze gewijzigd te krijgen. Op zoek naar internationale steun ondernam zij in de winter van 1874-1875 reizen naar steden op het continent. Hieruit kwam de British, Continental and General Federation for the Abolition of the State Regulation of Prostitution voort, die in 1877 een internationaal congres over prostitutie belegde.⁽²⁶⁾ Butler benadrukte het verband tussen haar activiteiten op het terrein van de zedelijkheid en die van de IAW voor vrouwenrechten. Dit geldt ook voor de World's Women's Christian Temperance Union uit 1883. Onder leiding van Frances Willard brachten Amerikaanse drankbestrijdsters meer geld voor vrouwenkiesrechtcampagnes bijeen dan officiële kiesrechtorganisaties.⁽²⁷⁾

In 1883 bezochten Stanton en Susan B. Anthony Engeland en Frankrijk, omdat zij het tijd achtten voor internationale actie voor het vrouwenkiesrecht. Een Amerikaanse kiesrechtuitbreiding uit 1869 omvatte wel zwarte mannen maar bleef vrouwen uitsluiten. Hun reis leverde vooralsnog weinig resultaten op. In 1887 stelde Anthony voor de sociale basis van de beweging te verbreden door niet alleen vrouwenorganisaties bijeen te brengen die voor politieke rechten opkwamen, maar ook deze die op andere terreinen hervormingen voorstonden en niet altijd voorstander van vrouwenkiesrecht waren. Voor een bredere basis wilde zij wel politieke concessies doen. Hiervoor verkreeg zij de steun van Willard en May Wright Sewall, die zich inzetten voor zaken als opvoeding, sociale hygiëne en 'reformkleding' (ter vervanging van het ongezonde

korset). Voor jongere generaties vrouwen wogen deze niet-politieke hervormingen even zwaar. In 1888 werd in Washington de bijeenkomst in Seneca Falls van veertig jaar eerder herdacht. De uitnodiging ging naar vrouwen die op alle terreinen van sociale, intellectuele, morele of burgerlijke vooruitgang en hervorming actief waren, ongeacht of zij voor- of tegenstanders van vrouwenkiesrecht waren.⁽²⁸⁾ De deelnemende vrouwenorganisaties stichtten er de International Council of Women (ICW). De vorming van nationale vrouwenraden, waarbij uiteenlopende organisaties zich konden aansluiten, kwam dankzij activiteiten tijdens de wereldtentoonstellingen in Parijs (1889) en Chicago (1893) op gang.

Het grote aantal vrouwen dat de ICW nu bereikte, leek ten koste te gaan van het ideaal dat de basis was van de gevolgde strategie. Dit bracht enkele vrouwen tot plannen voor de oprichting van een afzonderlijke internationale vrouwenorganisatie ter verovering van het kiesrecht. Tijdens het ICW-congres in Berlijn (1904) kwam het tot een afsplitsing en tot de oprichting van de International Woman Suffrage Alliance (IWSA). De IWSA was vergeleken met de ICW een minderheidsbeweging van vrouwen. Onder leiding van Carrie Chapman Catt bood zij radicale voorstandsters van vrouwenkiesrecht een spraakmakend internationaal forum, waar zij opvattingen en ervaringen uitwisselden. Haar betekenis lag in het steunen van nationale groeperingen. Er waren geen internationale normen om tegen regeringen in te zetten. Anders dan bij de anti-slavernijbeweging berustte de kiesrechtbeweging hierdoor meer op symbolische en presiepolitiek dan op informatiepolitiek. *"Het probleem waarmee vrouwen zich geconfronteerd zagen, had meer te doen met diepgewortelde sociale houdingen en praktijken dan met een gebrek aan informatie of begrip."*⁽²⁹⁾ Symbolische politiek werd hierdoor belangrijker. Wanneer vreedzame tactieken te weinig resultaat opleverden, werd naar radicalere actievormen gegrepen. De IWSA had hierdoor veel gemeen met de Engelse suffragettes, die bereid waren tegen de wet in te gaan teneinde de aandacht op hun zaak te vestigen.

Dankzij de bemoeienis van vrouwenorganisaties met de prostitutie kreeg de internationale handel in vrouwen en meisjes ('white-slave traffic', handel in blanke slavinnen) meer aandacht. Omdat de organisaties zelf onvoldoende konden bereiken, besloten zij zich tot de overheid te wenden. In 1880 publiceerde Butler haar gegevens over het ronselen van Engelse meisjes voor Belgische bordelen. Berichten hierover verschenen dankzij vrouwennetwerken in kranten in verschillende landen. Na haar verklaring onder ede voor Belgische autoriteiten kwam het tot arrestaties en veroordelingen in België. In Engeland werd een commissie van onderzoek ingesteld. De journalist William Stead zette de officiële onderzoeken in 1885 onder druk. Met de hulp van het Leger des Heils toonde hij aan hoe eenvoudig het was om voor enkele ponden een Brits meisje te kopen en naar een bordeel te sturen. De gevangenisstraf die hij opliep omdat hij de kamer van het meisje betrad (uiteraard om haar terug te halen), gaf de zaak nog meer aandacht. Zijn kompaan Bramwell Booth van het Leger des Heils werd vrijgesproken.⁽³⁰⁾ Als resultaat van de campagnes werd de Engelse wetgeving ten aanzien van handel in meisjes en vrouwen aangescherpt. Ook kwamen bilaterale verdragen tot stand

die deze handel moesten tegengaan. Aan de praktijk van de handel veranderde dit op termijn weinig. Eind jaren 1890 nam een particuliere organisatie uit Engeland daarom het initiatief tot een internationale actie. Dit leidde tot een internationaal congres in Londen in 1899 en tot de vorming van het International Bureau for the Suppression of Traffic in Women and Children.⁽³¹⁾ Het Bureau verlangde dat de overheid zou optreden tegen de gewoonte prostitutees mee over de grens te nemen. Frankrijk belegde in 1902 in Parijs de eerste diplomatieke conferentie over handel in vrouwen teneinde nationale strafwetten tegen handelaren in vrouwen gelijk te trekken. Vijftien Europese staten en Brazilië kwamen met een ontwerpverdrag dat nationaal echter onvoldoende steun kreeg. Hierdoor waren er te weinig ratificaties. Op een vervolgconferentie in 1904 kwam een beperkter verdrag tot stand dat wel voldoende steun kreeg en na de benodigde ratificaties in 1905 in werking trad. Volgens deze overeenkomst moesten landen instanties oprichten om informatie te verzamelen over de handel in vrouwen, toezicht houden in havens en op internationale stations, en de als slachtoffers aangeduide vrouwen bijstaan.⁽³²⁾ Dankzij particuliere druk kwam in 1910 een nieuwe conventie tot stand met strengere bepalingen, en een verbod op de productie van en handel in pornografische geschriften en objecten.⁽³³⁾ De vrouwenbeweging was dus niet alleen een transnationaal pleitnetwerk maar ook een internationale actor.

De nationale oriëntatie van de internationale arbeidersbeweging

Zomer 1886, toen in Parijs een internationale arbeidstentoonstelling werd gehouden, belegden Franse socialisten (de zogenoemde possibilisten) en Engelse vakbonden een internationale arbeidersconferentie, waarop ook gesproken werd over de zin van internationale arbeidswetgeving en de regeling van de normale arbeidsdag. Besloten werd dat de Fransen in 1889, bij het eeuwfeest van de bestorming van de Bastille, een internationaal arbeiderscongres zouden beleggen. Op een internationaal vakbondcongres in 1888 in Londen werd dit besluit bevestigd. In februari 1889 besloten rivaliserende, meer marxistisch georiënteerde socialisten (de guesdisten) eveneens een internationaal arbeiderscongres in Parijs te beleggen. Het lukte niet tot een gezamenlijke opstelling te komen, waardoor in juli 1889 in Parijs twee congressen plaatsvonden. Op dat van de guesdisten werd de Tweede Internationale opgericht, althans dat was de naam die de pers aan de ‘organisatie’ gaf. Tot 1900 bestond de Internationale immers alleen uit de congressen die om de paar jaar werden belegd. Er was geen secretariaat of leidinggevende instantie en er waren geen statuten. Geen enkel orgaan kon namens de Internationale naar buiten treden. De congresorganisatie was in handen van de verenigingen van het land waar het congres plaats had. De resoluties hadden geen bindende kracht, alleen morele betekenis. Pas in 1900 kwam hierin enige verandering met de instelling van een Internationaal Socialistisch Bureau in Brussel. De aangesloten partijen bleven ook in de nieuwe situatie autonoom, terwijl het Bureau de contacten tussen de partijen

onderhield en de congressen voorbereidde. Het apparaat bleef rudimentair en had weinig effectieve macht. Een interparlementaire commissie bedoeld om de parlementaire acties in de verschillende landen te coördineren, kwam niet van de grond. Het Bureau functioneerde voornamelijk “as a clearinghouse for information and correspondence”.⁽³⁴⁾ Het sterkste signaal dat deze Internationale afgaf, was de instelling in 1890 van de eerste mei als jaarlijkse ‘strijddag’ voor de achturige werkdag. Deze dag kreeg en behield een algemene betekenis met internationale solidariteit als gevoelselement.

Aanvankelijk werden de congressen beheerst door meningsverschillen tussen de socialistische stromingen, maar vanaf 1896 golden als belangrijkste uitgangspunten het streven naar omzetting van kapitalistische naar socialistische productie- en eigendomsverhoudingen en de deelname aan parlementaire en wetgevende arbeid. In de theoretische debatten domineerden de Duitsers (August Bebel, Karl Kautsky) met als belangrijkste tegenspeler de Fransman Jean Jaurès. Deze haalde zich de toorn van zijn medesocialisten op de hals door samen met burgerlijke politici op te komen voor Alfred Dreyfus, die, naar later bleek, ten onrechte beschuldigd was van uitlevering van militaire geheimen aan Duitsland. De afloop van deze geruchtmakende, op antisemitisme gestoelde affaire, veranderde de machtsverhoudingen in Frankrijk ten gunste van links. Ook het ministerschap van de socialist Alexandre Millerand in 1899 beïnvloedde de discussie over hoe het kapitalisme omvergeworpen moest worden. En of dit, wanneer het niet in één keer omvergeworpen kon worden, veranderd moest worden in de zin dat verbeteringen voor de arbeidersklasse en de middengroepen geleidelijk verkregen konden worden, zoals de Duitse revisionist Eduard Bernstein betoogde. Radicalere socialisten verdedigden begin 20e eeuw het wapen van de algemene staking die de omverwerping van het kapitalisme moest bewerkstelligen, maar dat middel kon alleen effectief zijn als het universeel en gelijktijdig werd toegepast. Maar in dat opzicht kon de Internationale weinig bieden: “*gelijktijdigheid hing af van universaliteit, en universaliteit was er niet. Er bestond geen onweerstaanbare drang om het wapen in enig land te gebruiken – zelfs niet in Frankrijk.*”⁽³⁵⁾

Naast strategie stonden strijd tegen het militarisme en internationale beschermende wetgeving op de agenda. Vrede werd als noodzakelijke voorwaarde voor de emancipatie van arbeiders gezien. Theoretisch nam de Internationale ten aanzien van vrouwenrechten een positie van gelijkheid in maar in de praktijk was het voor vrouwen moeilijk een eigen plaats te veroveren en kwam het vrouwenkiesrecht na dat van de mannen. Bovendien verdedigden de socialisten de bijzondere bescherming van werkende vrouwen, in tegenstelling tot de feministen die dergelijke bescherming als discriminatie zagen. Ook benadrukten de socialisten de rol van vrouwen als moeders binnen het gezin.

Kenmerkend voor de Tweede Internationale is dat ze eerder de interne controverses van de nationale partijen internationaliseerde, dan dat zij onderlinge contacten tussen de aangesloten partijen bevorderde of gezamenlijk optreden bij regeringen bewerkstelligde. Zij bleef hierdoor een “*weerspiegeling van de ontwikkeling van de afzonderlijke bij*

Robert Owen (1771-1858) was zijn tijd ver vooruit in zijn pleidooi voor internationale maatregelen inzake arbeidsomstandigheden

haar aangesloten partijen".⁽³⁶⁾ Dit bleek in 1914, toen de nationale partijen in meerderheid voor hun regeringen kozen en de Internationale de sterke verwachting bij de aangesloten organisaties, dat zij een garantie tegen oorlog was, niet bevestigde. Aanvankelijk dachten deze organisaties nog dat het bij de dreigende wereldoorlog om een universele imperialistische agressie ging waar socialisten zich buiten moesten houden, een maand later waren de gevoelens echter veranderd. Toen zagen zij de oorlog als een conflict waarin de nationale defensie voorop stond.⁽³⁷⁾ Door dit drama eindigde de Tweede Internationale in 1914.

Waarom regeringen toch met internationale arbeidsregulering te maken kregen

Dat regeringen internationale arbeidsverdragen zijn gaan opstellen, is niet uit de koker van de internationale arbeidsbeweging voortgekomen maar uit die van sociaal voelende ondernemers, economen en juristen. Robert Owen stond aan het begin van dit proces. Hij veronderstelde dat veel door de moderne industriële verhoudingen veroorzaakte arbeidersellende vermeden kon worden door internationale maatregelen. In 1818 begaf hij zich daarom naar de diplomatieke conferentie in Aken met het voorstel de wettelijke beperkingen van een normale werkdag in Europa internationaal vast te leggen.⁽³⁸⁾ Maar met zijn inzicht dat het moderne industriële kapitalisme een probleem schiep dat via het zich ontwikkelende multilaterale conferentiesysteem aangepakt kon worden, was hij zijn tijd vooruit. De aanwezige diplomaten beschouwden hem als een excentriekeling.⁽³⁹⁾ De ondernemer Charles Hindley zag de regeling van arbeidsverhoudingen eveneens in internationaal perspectief. Hij legde de officiële commissie, die in 1833 de arbeidsomstandigheden in de Engelse industrie onderzocht, uit dat de verkorting van de werkdag een probleem kon worden door de verslechtering van de internationale concurrentiepositie. Daar stond tegenover dat de Engelse industrie door haar technische superioriteit, vaardigheid van de werknemers en concentratie, deze concurrentie nog vele jaren kon weerstaan. Zou deze te scherp worden, dan zou dat op dezelfde manier als bij de afschaffing van de slavernij een zaak voor bilaterale verdragen kunnen worden. De Franse econoom Jérôme Blanqui betoogde in 1840 in het Franse parlement dat de regeling van de werkdag het onderwerp van een internationaal verdrag kon zijn. Staten moesten het dan eens worden over het principe van een overeengekomen beperking van de werkdag.⁽⁴⁰⁾ De Elzasser, fabrikant Daniel Legrand, verwoordde de angst voor revolutie en bepleitte een arbeidswetgeving die door hervorming dit gevaar kon keren. Hij benaderde de Franse, Zwitserse en Pruisische regeringen en de Duitse Zollverein en betoogde dat de Pruisische bedrijfswet uit 1839 ook in andere landen ingevoerd moest worden. In 1844 kwam hij met zijn eerste schets van een internationale arbeidscode, die hij nog verder zou uitwerken en aan vorsten, ministers en diplomaten uit Europa en de VS bleef toezenden.⁽⁴¹⁾ De Belgische strafrecht deskundige en onderzoeker van industriële verhoudingen Edouard Ducpétiaux betoogde in 1843 dat het tijd werd om

ationale hervormingsbewegingen in een internationale vereniging bijeen te brengen. Hij stelde voor om, net als bij de afschaffing van de slavernij en de drankbestrijding, opvattingen georganiseerd te verbreiden: *“Het vermogen van het verenigingsprincipe bij het bevorderen van sociale en humanitaire projecten staat buiten twijfel.”*⁽⁴²⁾ Ook hij was zijn tijd vooruit want het duurde nog tot 1856 voordat het eerste van een serie particuliere *“congrès internationaux de bienfaisance”* plaatshad.

De grootschalige industriële ontwikkeling en de internationale concurrentie maakten overheden steeds meer bewust van de sociale dimensies van hun nationale economie. Zwitserland nam in 1877 een federale wet inzake arbeidsomstandigheden aan. Deze moest eenheid brengen in de uiteenlopende kantonale regelingen. De voorzitter van de Zwitserse Nationale Raad Emil Frey waarschuwde zijn landgenoten dat een federale wet onvoldoende was en dat een serie verdragen met andere landen nodig was om hun wetgeving op elkaar af te stemmen. Werkgevers begonnen de Zwitserse regering nu te wijzen op de internationale concurrentie die zij ondervonden en eisten dat de wet versoepeld werd. Vakbonden echter vroegen de regering in 1880 met andere regeringen te gaan onderhandelen en de weg te plaveien voor internationale wetgeving, *“of dat nu was in de vorm van een conventie, zoals de Geneefse Conventie over de verzorging van gewonden in oorlogstijd, of in de vorm van zulke overeenkomsten als de Universele Post Unie.”*⁽⁴³⁾ De regering wendde zich in 1881 tot andere staten maar de antwoorden boden geen mogelijkheid verder te gaan. De teleurgestelde vakbonden riepen op een bijeenkomst in Zürich in 1883 de regering op opnieuw contacten met andere staten op te nemen. Ook wendden zij zich tot vakbonden in andere landen met hun argumenten voor internationale arbeidswetgeving en het verzoek deze te steunen. Door hun toedoen kwam de arbeidswetgeving ook aan de orde op de reeds genoemde internationale arbeiderscongressen van 1886, 1888 en 1889. Daar speelden de opvattingen over internationale arbeidswetgeving echter nauwelijks een rol omdat men daar veeleer bezig was een organisatie op te zetten voor de klassenstrijd dan voor internationale verdragen. Intussen was de Zwitserse benadering in 1884 ook in het Franse parlement aan de orde gesteld, waar de sociaal-katholiek Albert de Mun zich afvroeg waarom, *“als internationale conventies gesloten zijn voor het regelen van het oorlogsverloop en het vergemakkelijken van postdiensten, er niet ook conventies gesloten zouden worden om arbeidsvoorwaarden te regelen.”*⁽⁴⁴⁾ In 1885 kwamen socialistische afgevaardigden zelfs met een ontwerpwet, met inbegrip van een internationaal arbeidsbureau, die het evenwel niet haalde.⁽⁴⁵⁾ In 1887 belegden Zwitserse vakbonden, die zich intussen gesterkt wisten door samenwerking met kort daarvoor in Duitsland, Frankrijk en Zwitserland gevormde katholieke arbeidersorganisaties, een congres in Aarau. De bijeenkomst is het vermelden waard omdat katholieken en socialisten er hun verschillen in opvattingen lieten rusten ten einde de Zwitserse regering van de noodzaak te doordringen om opnieuw de Europese staten te benaderen.⁽⁴⁶⁾ In maart 1889 wendde de Zwitserse regering zich tot dertien staten waarvan zij het meest verwachtte. Zij stelde een niet-diplomatieke conferentie voor die bepaalde onderwerpen moest bespreken en regeringen kon aanbevelen welke

daarvan in aanmerking kwamen voor internationale regulering. Omdat de meeste van die dertien staten, op Rusland na, bereid waren op het voorstel in te gaan, stelde de Zwitserse regering 5 mei 1890 als ontmoetingsdatum vast.

De Duitse keizer Wilhelm II, in 1888 op de troon gekomen, verstoorde echter de Zwitserse plannen. Kanselier Bismarck moest op korte termijn een door de keizer bijeen te roepen conferentie over internationale arbeidswetgeving voorbereiden. Hiermee zette Wilhelm II, die weinig zin had in de schaduw van Bismarck te blijven, de almachtige kanselier onder druk. Bovendien was het een mogelijkheid om de arbeidsverhoudingen tussen Duitsland en Frankrijk gelijk te trekken. Bismarck had al lang de opkomende socialisten bestreden en hen met de Socialistenwet van 1878 politiek buitenspel gezet. Dit had de onvrede bij de arbeiders versterkt maar hij kwam daaraan tegemoet door het invoeren van sociale verzekeringen. Ook in Duitsland was, onder meer door kathedersocialisten, de invoering van arbeidswetten, het probleem van de internationale concurrentie en de mogelijkheid van internationale verdragen ter sprake gekomen. In 1885 overwoog Bismarck zelf internationale arbeidswetgeving, mede vanuit het oogpunt dat dergelijke wetgeving een band tussen arbeiders en overheid zou scheppen. Maar toen de sociaal-democraten het jaar daarop in de Rijksdag een motie indienden ten gunste van internationale arbeidswetgeving, antwoordde hij dat dit alleen mogelijk zou zijn indien dat gebeurde in de vorm van de Universele Post Unie. En dat achtte hij onmogelijk. De motie werd verworpen maar de discussies erover zorgden voor veel publiciteit ten gunste van internationale wetgeving.⁽⁴⁷⁾ In februari 1890 verloor Bismarck de verkiezingen, mede door de versterkte positie van de sociaal-democraten.

De Zwitsers hadden zich geïrriteerd neergelegd bij de door Duitsland geschapen nieuwe situatie. De alternatieve, inderhaast georganiseerde conferentie van de keizer, vond in maart 1890 in Berlijn plaats. Tevoren was duidelijk dat op deze conferentie geen verdragen zouden worden opgesteld maar resoluties waarin wenselijkheden werden uitgesproken, zoals geen mijnarbeid door vrouwen en jongens tot 14 jaar, een zondagsrust met uitzonderingen, geen nachtarbeid voor vrouwen en geen kinderarbeid in gevaarlijke beroepen. Over deze punten bestond een grote mate van overeenstemming, maar niet over de vraag wat daarna moest gebeuren. De Duitsers beperkten zich tot een procedure waarbij elke regering enkele ambtenaren belastte met het jaarlijks rapporteren over wat er met de uitvoering van de afspraken gebeurde, met inbegrip van statistieken, en het uitwisselen van wetten, andere relevante teksten en rapportages. De meerderheid was voor het Duitse voorstel, maar de Zwitsers wilden verder gaan. *“Zij wilden ‘verplichte arrangementen’ - eigenlijk een conventie - die tussen de deelnemende staten gesloten moesten worden, en zij wilden ook een permanent bureau om te coördineren en informatie te publiceren en om regelingen te treffen voor volgende conferenties. Kortom, zij wensten op fabriekswetgeving methoden toe te passen waarmee zij op andere terreinen al behoorlijk vertrouwd waren.”*⁽⁴⁸⁾ Het feit dat een diplomatieke conferentie een internationale arbeidsregulering besprak, miste evenwel zijn uitwerking in het publieke debat niet.

De draad van een internationale arbeidswetgeving werd in 1897 opgepakt op een door socialistische en katholieke bonden in Zürich belegd internationaal congres over arbeidsbescherming. De aangenomen resoluties vormden een bijna ideaal programma. De Zwitserse regering werd gevraagd diplomatieke stappen te ondernemen om een internationaal arbeidsbureau in te stellen. Vrijwel gelijktijdig kwam een groep juristen en economen uit Zwitserland, Duitsland en Frankrijk bijeen. Hun conferentie, met zowel ‘laissez faire’-voorstanders als ‘interventionisten’, stimuleerde de voorstanders van internationale arbeidswetgeving om door te gaan. Zij stelde een commissie in om statuten voor een internationale vereniging voor arbeidsrecht te ontwerpen. In juli 1900 werd in Parijs overeenstemming over de statuten bereikt, waarna de International Association of Labour Legislation (IALL) in Zwitserland gevestigd werd. De vereniging kende nationale secties en kreeg als uitvoerend orgaan het International Labour Office in Basel. De belangrijkste taak van dit bureau was arbeidswetten, rapporten en andere relevante documenten verzamelen en publiceren, studie ervan bevorderen en onderlinge contacten tussen deskundigen stimuleren. De vereniging besloot zich voorlopig te beperken tot twee onderwerpen, waarvan ze zeker was dat zij voldoende onderzocht konden worden en geschikt waren om aan regeringen aan te bevelen voor internationale regulering. Deze waren nachtarbeid voor vrouwen en het gebruik van gevaarlijke industriële stoffen als fosfor en loodwit. Een begrijpelijke keuze omdat de IALL geen vertegenwoordigers van vakbonden, werkgevers of regeringen telde en niet over middelen beschikte om de noodzakelijke informatie over industriële vraagstukken te verzamelen.⁽⁴⁹⁾ Wat de voorstellen inzake vrouwenarbeid betreft, was bekend dat de sociaal-democraten ermee instemden. De aanwezigheid van regeringswaarnemers op de IALL-conferenties werd een vaste praktijk. Hun aantal nam toe van 4 in 1901 tot 22 in 1912. Regeringen verstrekten ook financiële bijdragen.⁽⁵⁰⁾ Bovendien begonnen zij zaken met betrekking tot arbeidsverhoudingen in bilaterale verdragen vast te leggen. Het verdrag uit 1904 tussen Frankrijk en Italië over toekenning van sociale uitkeringen aan elkaars arbeiders, werd ruim nagevolgd. In 1914 bestonden 27 soortgelijke verdragen. De grondslag van het Frans-Italiaanse verdrag was dat Frankrijk Italiaanse werknemers op zijn grondgebied liet profiteren van uitkeringen die Franse arbeiders genoten, terwijl Italië op zich nam zijn wetgeving aan het Franse niveau aan te passen. Beide landen profiteerden. Dit bilaterale verdrag werd niet als een obstakel voor multilaterale verdragen beschouwd maar als een brug. Artikel 3 bepaalde immers dat wanneer een van de twee staten het initiatief nam om andere staten bijeen te roepen om via gemeenschappelijke instemming bepaalde wetten voor de bescherming van de werkende bevolking gelijk te trekken, de andere staat in principe positief zou reageren.⁽⁵¹⁾

In 1905 nam de Zwitserse regering het initiatief tot een internationale diplomatieke conferentie. Er was voldoende respons en er werd besloten eerst een conferentie van experts te houden om vervolgens, als daarvoor voldoende steun bestond, een diplomatieke conferentie te beleggen met de bevoegdheid verdragen op te stellen. Op de

conferentie van experts in 1905 waren regeringsvertegenwoordigers uit zestien staten aanwezig. De grootste fout van de conferentie was dat Japan niet uitgenodigd was, terwijl dit land een belangrijke factor was voor een verbod op witte fosfor. Zowel over nachtarbeid van vrouwen als over gevaarlijke stoffen bestond zoveel overeenstemming dat in 1906 in Bern een diplomatieke conferentie plaats kon vinden. Het ontwerpverdrag met betrekking tot nachtarbeid voor vrouwen werd zonder veel wijzigingen overgenomen. Ook Engeland stemde nu in. Als gevolg van een verkiezingsoverwinning van de liberalen was in Engeland een regering gevormd die meer belang hechtte aan sociale wetgeving en die zich in 1906 in Bern coöperatiever opstelde dan in 1905. Deze regering ging zelfs zover dat zij voorstelde een permanente commissie in te stellen om op de uitvoering van het verdrag toe te zien. Ook wilde zij dat arbitrage verplicht zou worden bij conflicten indien één der partijen daarom vroeg. De Duitse regering was daar fel tegen. Niet alleen wegens de inbreuk op de soevereiniteit maar ook uit vrees dat socialistische partijen dergelijke arbitrage in de binnenlandse politiek tegen hun regeringen zouden aanwenden. Hoewel beide Engelse voorstellen werden afgewezen, kwam er een clause dat elke staat die partij was bij het verdrag, alle bestuurlijke maatregelen moest nemen om een strikte uitvoering van het verdrag binnen zijn nationale grondgebied na te komen. Als wens (‘voeu’) werd uitgesproken dat onduidelijke zaken aan een commissie konden voorgelegd worden waarin alle betrokken staten vertegenwoordigd waren. Deze mocht slechts adviseren.⁽⁵²⁾ Het verdrag over het verbod op het gebruik van witte fosfor kreeg minder steun, onder meer omdat Japan opnieuw niet vertegenwoordigd was. Het verdrag over nachtarbeid van vrouwen werd in 1911 door negen staten geratificeerd, waarna het in januari 1912 in werking trad. Het fosforverdrag trad eveneens in januari 1912 in werking na ratificatie door zes staten. In 1913 kwam door toedoen van Zwitserland een nieuwe conferentie van experts bijeen en werden ontwerpverdragen opgesteld met betrekking tot nachtarbeid van kinderen en een maximum aantal uren voor een werkdag (10,5 uur) en een werkweek (60 uur). De diplomatieke conferentie die voor september 1914 was vastgelegd, vond evenwel als gevolg van het uitbreken van de wereldoorlog niet plaats. Hoe beperkt de twee internationale verdragen ook waren en hoe voorzichtig de regeringen zich in dit verband ook opstelden, de totstandkoming van de verdragen vormde *“een niet te ontkennen overwinning voor het principe van interventie en een opmerkelijke illustratie van de manier waarop regeringen tot iets gebracht konden worden door particuliere of onofficiële druk wanneer die druk maar bekwam werd uitgeoefend.”*⁽⁵³⁾

De internationale arbeidersbeweging als uitzondering op de regel

Te concluderen is dat de beweging voor afschaffing van de slavernij met zowel internationale actie (op het Congres van Wenen) als een transnationaal pleitnetwerk (in de

Het Internationaal Socialistisch Congres, Amsterdam, 1901

jaren dertig van de 19e eeuw) de moeder der internationale politiek-sociale bewegingen is. In het verlengde daarvan ligt het transnationale pleitnetwerk van de internationale vredesbeweging uit de jaren veertig. Maar bij de democratische beweging in de eerste helft van de eeuw en het ijveren voor algemeen kiesrecht is bij vrouwen en arbeiders geen sprake van grensoverschrijdende netwerken of internationale conferenties, al is er op beperkte schaal wel uitwisseling van ideeën via publicaties. Bij de Eerste Internationale uit 1864 is weliswaar sprake van een 'Internationale' maar nauwelijks of niet van een transnationaal pleitnetwerk. Zij werd in elk geval niet als zodanig geleid. Heel anders was dit bij de heroplevende vredesbeweging, die zowel een transnationaal pleitnetwerk ten gunste van arbitrage voortbracht als actief werd op het intergouvernementele niveau (Haagse vredesconferenties 1899 en 1907) met én pressie binnen parlementen én op de publieke opinie. Ook de vrouwenbeweging ontwikkelde zich vanaf de jaren zeventig van de 19e eeuw tot een transnationaal pleitnetwerk, waarbij de strijd voor politieke rechten te eng leek en om strategische redenen tot sociale hervormingen werd verbreed. Inzake handel in vrouwen en pornografie werd ook intergouvernementele actie ondernomen.

Net als de Eerste Internationale kan de Tweede Internationale uit 1889 moeilijk een transnationaal pleitnetwerk genoemd worden. Opgezet om nationale politieke strategieën te bespreken, internationaliseerde zij vooral de interne politieke controverses van de nationale partijen. Dat regeringen toch met internationale arbeidsnormering te maken kregen, was dan ook niet aan de internationale arbeidersbeweging te danken - met uitzondering van een opmerkelijke combinatie van enkele kleine socialistische en katholieke bonden uit Zwitserland, Frankrijk en Duitsland. De internationale wetgeving is terug te voeren op de pleidooien en activiteiten van liberaal georiënteerde economen en juristen en op het eigen inzicht van regeringen dat internationale regulering van de arbeid politieke voordelen bood. Veranderende binnenlandse politieke verhoudingen en de vorming van een relatief zwakke, maar alerte ingo op het terrein van de arbeidswetgeving, droegen hier het nodige toe bij.

De algemene conclusie is dat de vier bewegingen zich in de 19e eeuw ontwikkelden, waarbij de vrouwen- en arbeidersbewegingen zich op de eigen groep richtten en de antislavernij- en vredesbewegingen de belangen van andere of grotere groepen ter harte namen. Anders dan de drie overige bewegingen fungeerde de arbeidersbeweging nauwelijks of niet als transnationaal pleitnetwerk en nog minder als internationale actor. Zij kan in dit opzicht dus als uitzondering op de regel gelden. Waarom dit verschil bestaat, is nog niet zo eenvoudig te verklaren. Wel is duidelijk dat bij de arbeidersbeweging van meet af aan de nationale oriëntatie op directe belangenbehartiging en politieke macht voorop stond en het inzicht in de tangbeweging van nationale én internationale druk in de 19e eeuw bij haar afwezig was. Door zich te richten op strategie was de arbeidersbeweging minder een basisbeweging dan een organisatorisch platform voor bestuurders.

Met dank aan de anonieme referent,
Dik Nas en Ypke Snoek voor hun zin-
nige commentaren.

- (1) P.W. SCHROEDER, *The transformation of European politics 1763-1848*, Oxford: Oxford University Press, 1996.
- (2) C.N. MURPHY, *International organization and industrial change. Global governance since 1850*, Cambridge: Polity Press, 1994, pp. 111-112.
- (3) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists beyond borders. Advocacy networks in international politics*, Ithaca: Cornell University Press, 1998, p. 44.
- (4) Vgl. E.S.L. LYONS, *Internationalism in Europe 1815 - 1914*, Leiden: A.W. Sijthoff, 1963, p. 288.
- (5) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists* [...], p. 45.
- (6) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 291.
- (7) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists* [...], p. 47.
- (8) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists* [...], p. 48.
- (9) A. CARTER, *Peace movements. International protest and world politics since 1945*, London: Longman, 1992, p. 3.
- (10) A. CARTER, *Peace movements* [...], p. 2.
- (11) A. CARTER, *Peace movements* [...], pp. 2-3.
- (12) W.H. VAN DER LINDEN, *The international peace movement 1815-1874*, Amsterdam: Tilleul Publications, 1987, p. 150.
- (13) W.H. VAN DER LINDEN, *The International peace movement* [...], p. 338.
- (14) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 316.
- (15) In P. WILLETTS (red.), 'The conscience of the world'. *The influence of non-governmental organisations in the UN system*, London: Hurst & Company, 1996, p. 17.
- (16) L. TUTTLE, *Encyclopedia of feminism*, Harlow: Longman, 1986, p. 288.
- (17) A.O. HIRSCHMAN, *Shifting involvements. Private interest and public action*, Oxford: Martin Robertson, 1982, pp. 111-113. Hij verklaart waarom algemeen kiesrecht gold als tegengif tegen revolutionair veranderingsstreven.
- (18) L.L. LORWIN, *Labor and internationalism*, New York: The Macmillan Company, 1929, p. 58.
- (19) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], pp. 175-176.
- (20) W.H. VAN DER LINDEN, *International peace* [...], p. 925.
- (21) W.H. VAN DER LINDEN, *International peace* [...], p. 776.
- (22) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 321.
- (23) A. CARTER, *The International peace movement* [...], p. 6.
- (24) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 329.
- (25) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868-1986. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen*, De Knipe: Ariadne, 1989, p. 18.
- (26) S. CHARNOVITZ, *Two centuries of participation: NGOs and international governance*. In: *Michigan Journal of International Law*, 18(1997)2, p. 203.
- (27) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging* [...], p. 17.
- (28) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging* [...], p. 20.
- (29) M.E. KECK en K. SIKKINK, *Activists* [...], p. 54.
- (30) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 280.
- (31) S. CHARNOVITZ, *Two centuries* [...], p. 203.
- (32) B. REINALDA en N. VERHAAREN, *Vrouwenbeweging* [...], p. 54.
- (33) P.S. REINSCH, *Public international unions. Their work and organization*, Boston: Ginn and Company, 1911, p. 66.
- (34) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 184. Om praktische redenen is de internationale vakbeweging hier weggelaten. Voor haar gelden grosso modo dezelfde gebreken als voor de Tweede Internationale. Bovendien heeft zij zich aan de laatste ondergeschikt gemaakt.
- (35) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 189.
- (36) W. ABENDROTH, *De Europese arbeidersbeweging*, Nijmegen: SUN, 1979, p. 57.
- (37) L.L. LORWIN, *Labor* [...], p. 139.
- (38) G.A. JOHNSTON, *The International Labour Organisation. Its work for social and economic progress*, London: Europa Publications, 1970, p. 5.
- (39) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 136.
- (40) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 137.
- (41) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 139.
- (42) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 140.
- (43) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 142.
- (44) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 141.
- (45) G.A. JOHNSTON, *The International* [...], p. 7.
- (46) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 143.
- (47) G.A. JOHNSTON, *The International* [...], p. 7.
- (48) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 147.
- (49) G.A. JOHNSTON, *The International* [...], p. 9.

- (50) P.S. REINSCH, *Public international* [...], p. 48.
- (51) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 156.
- (52) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 153.
- (53) E.S.L. LYONS, *Internationalism* [...], p. 154.

Conrad Detrez (1937-1985)

*Peter Daerden, historicus Koninklijk Museum
voor Midden-Afrika (Tervuren)*

*„L'idée de dire la vie, ma vie, a remplacé le désir de refaire le monde“
(Conrad Detrez, 1978)*

Misschien behoort Conrad Detrez, een in vergetelheid geraakte schrijver uit het Franstalige gebied van ons land, tot de best bewaarde geheimen van de 'Belgische' literatuur. Detrez maakte deel uit van de eerste generatie tiersmondisten, ontvluchtte het kleinburgerlijke Europa en kwam in de gewapende strijd van het Zuid-Amerika van de jaren 1960 terecht. Via de literatuur trachtte hij zich later rekenschap te geven van zijn overspannen idealen. In zijn beste, sterk picaresk getinte werk, klinkt naast bitterheid en desillusie ook vooral spot door. Ten onrechte wordt hij vastgepind op zijn radicaal-links verleden - en daardoor nauwelijks nog gelezen - terwijl Detrez juist zelf zijn grootste criticus was.

Conrad Detrez werd geboren in Rukkelingen-aan-de-Jeker, een dorpje op de Luiks-Limburgse grens, waar zijn Waalse vader Jean zich als slager gevestigd had. Zijn moeder was Limburgse (uit Zichen-Zussen-Bolder) en die gekruiste cultuur, beweerde hij later, zou een belangrijke stempel op zijn werk en wereldbeeld blijven drukken. Hij kende een vrij afgezonderde jeugd, bracht de meeste tijd door in streng katholieke internaten (onder andere in Sint-Truiden) waar hij klaar werd gestoomd voor een leven in dienst van de Kerk. In 1959 schreef hij zich in voor theologiestudies aan de universiteit van Leuven. Precies rond die tijd begon zich daar de overgang te voltrekken van conservatief klerikalisme naar een meer humanistisch christendom. Progressieve theologen als Emmanuel Mounier en Teilhard de Chardin kregen meer en meer bijval, en hun meer wereldse invulling van het geloof maakte veel indruk op Detrez.

Conrad Detrez (photo Nicole Hellyn, Archives et Musée de la Littérature, Bruxelles)

„Ik wilde een heilige zijn die men herkent aan zijn woorden, aan zijn blik, die men langzamerhand ontdekt door hem te zien handelen, iemand van wie men houdt en niet een personage dat men op het eerste gezicht met eerbied bejegt vanwege zijn kleren, de kleur van zijn sokken of vanwege het merkteken dat zijn schedel tooit en waardoor men zich juist van hem afgesneden voelt.“⁽¹⁾

In Leuven kwam Detrez in contact met Zuid-Amerikanen, vaak priesters-studenten, die zich aan het zogenaamde Kollege voor Latijns-Amerika kwamen scholen. In tegenstelling tot de Europese collega's was deze Latijns-Amerikaanse clerus meer gepolitiseerd en legde hij reeds de basis voor latere 'bevrijdingsleren'. Het meest in het oog springend in Leuven was ongetwijfeld de Colombiaan Camilo Torres - hij zou zich later in eigen land bij het gewapend verzet aansluiten. Onder invloed van die Zuid-Amerikanen deed de derdewereldgedachte haar intrede in Detrez' leven; hij ging behoren tot de eerste generatie van de zogenaamde tiersmondisten in Europa. Vooral Sartre had een belangrijk intellectueel pad daartoe geëffend, door zijn bezoeken begin jaren 1960 aan Brazilië en castristisch Cuba en zijn voorwoord in het toendertijd beruchte *Les damnés de la terre* van Frantz Fanon.

Conrad Detrez zelf vertrok in 1962 als lekenhelper naar Brazilië. Hij zocht aansluiting in Rio de Janeiro bij door het christelijk personalisme geïnspireerde bewegingen. Het land bevond zich op dat moment onder politieke en sociale hoogspanning. Na omverwerping van de linkse hervormingsgezinde president João Goulart zou het leger er de macht grijpen in 1964. Het is opvallend hoe die ontwikkeling quasi al haar opposanten naar het marxisme gedreven heeft (ook in andere Zuid-Amerikaanse landen trouwens). Alleen iemand als Dom Hélder Câmara, een invloedrijk figuur nochtans, heeft altijd naar verzet binnen de grenzen van de legaliteit gestreefd. Ook Detrez sloot zich aan bij een ondergrondse beweging waar hij grondig geschoold werd in het marxisme. Ongetwijfeld was dit alles slecht gefundeerd, grillig en neigde het, naargelang de omstandigheden, van romantisch revolutionarisme tot dogmatische retoriek.

“Mijn gebrek aan beginselvastheid, kenmerkend, zei men tot mijn opluchting, voor maar al te veel strijders, dreigde op de barricade, als de strijd eenmaal was hervat, tot ‘wankelingen’ te leiden. Mijn marxisme werd beoordeeld als verward, subjectief, primair, onzuiver en achterlijk, kortom: poëtisch.”⁽²⁾

In februari 1967 werd Detrez gearresteerd door agenten van het zogenaamde Departement voor Politieke en Sociale Orde. Na opsluiting en foltering wist de Belgische ambassade hem tijdig te redden. Althans dat is de versie die Detrez er later, in literaire vorm, van gemaakt heeft. Veel lijkt er echter op te wijzen dat de werkelijkheid prozaïscher was en er geen sprake is geweest van ernstig fysiek geweld. Drie jaar later zou met de vrijlating van Régis Debray uit Bolivia overigens een soortgelijke, maar veel spraakmakender zaak plaatsvinden. Detrez koos voor ballingschap in Algerije (toen een belangrijk trefpunt voor dissidenten) maar een vernieuwde liberalisering van de Braziliaanse regering deed hem opnieuw toehappen. Hij ging in São Paulo wonen en werd redacteur buitenland bij een middelgrote krant, de *Fôlha de Tarde*.

Het verzet tegen de militairen begon rond die tijd heel nieuwe trekken te vertonen en was vaak uitgesproken gewelddadig. De ideeën van Fidel Castro over revolutie op het platteland werden verruild voor stoutmoedige, semi-terroristische aanslagen in de grootsteden. De op de voorgrond tredende figuur daarin was Carlos Marighela, een veteraan uit de officiële communistische partij, en lang niet bekleed met het aureool van vele andere guerrilleros uit die tijd.

Uit vrees opnieuw in de gevangenis te komen vluchtte Detrez naar Parijs, waar hij zich vooral bezighield met journalistiek werk. Het leek wel alsof het geestelijk klimaat dat hem naar Brazilië getrokken had nu, in een vertraagde beweging, ook in Europa doordrong. In een opmerkelijke bijdrage in *Le Monde* (9 februari 1968) koos hij zonder omwegen partij voor 'Leuven Vlaams'. Hij liet zich daarbij helemaal meeslepen door de Meirevolte in Parijs.⁽³⁾ Later heeft hij zich meer gedistantieerd van die opstand die, meende hij, meer met het epateren van de bourgeoisie dan met werkelijk idealisme te maken had. Dat de Franse studenten holle retoriek bezigden terwijl hun Braziliaanse lotgenoten vervolgd werden was daar beslist niet vreemd aan.

In juli 1969 reisde Detrez opnieuw, maar deze keer clandestien, naar Brazilië. Zijn opdracht zou hem een vaste stek bezorgen in de links-revolutionaire annalen. Hij had een geheime ontmoeting met guerrillaleider Marighela, interviewde hem en kreeg teksten mee. Als Franstalige werd Detrez de uitgelezen persoon bevonden om het Braziliaanse verzet in Europa meer ruchtbaarheid te geven door een boek te publiceren. Nog voor hij goed en wel dit 'handboek' voor stadsguerilla zou gaan samenstellen werd Marighela in Brazilië vermoord. Detrez begon in Parijs zelf ook meer tegenkanting te krijgen. De uiteindelijke publicatie van *Pour la libération du Brésil* werd door de Franse minister van Binnenlandse Zaken verboden en in beslag genomen. In een uitgave onder gemeenschappelijk beheer zorgden een twintigtal uitgevers daarop voor een nieuwe editie van het boek.

Detrez verhuisde in 1970 voor de tweede maal naar Algerije. In Brazilië, waar de repressie in haar meest rigide fase kwam, werd hij bij verstek tot twee jaar gevangenis veroordeeld. Voor het eerst maakte hij een meer kritische evaluatie van de gebeurtenissen, beseffend dat er overhaast en vanuit een misplaatst avonturisme was gehandeld. Detrez was daar later zeer duidelijk over: *“Wat mijn generatie in verband met Latijns-Amerika heeft gedaan heeft niet tot een overwinning maar tot een nederlaag geleid. Na de arrestaties, de gevangenis, de dood, de foltering, de moorden, de ontmanteling van de weerstandsorganisaties, moet men zich gaan afvragen of wij de juiste methode hebben gebruikt, of wij anders te werk hadden moeten gaan.”*⁽⁴⁾ Die bittere nasmaak had ook vele anderen uit het verzet in verwarring gebracht, tot zelfmoord gedreven zelfs. Eind 1971 keerde Detrez naar Brussel terug, meer door omstandigheden gedwongen dan met een werkelijk doel voor ogen, en vooral vele illusies armer.

“Nog een paar dagen en ik zou mijn achtentwintigste [sic] jaar ingaan. Mijn ziel telde er tienmaal zo veel. Ze had de motieven verloren die haar hadden doen leven, haar soms heel hoog en heel ver

Affiche van Oxfam tegen de Brasil Export-tentoonstelling, 1973

hadden gedragen, ze voelde zich afgeleefd. Mijn ziel had alles geleerd. Ze wist op haar beurt dat God dood is, dat de revolutie de mensen die haar voeren vormalig, dat de liefde onmogelijk is.”⁽⁵⁾

Hij moest weer met zichzelf in het reine komen. Hij wilde nagaan, via de pen, waar dat radicalisme in hem vandaan kwam: zijn emigratie naar Brazilië, zijn verwerping van het geloof, zijn bisexualiteit, zijn engagement in de revolutionaire beweging. Hij zocht niet naar realistische weergaven van gebeurtenissen, veeleer naar de (traumatiserende) uitwerking die ze op hem hadden gehad. Hij hield van het fantastische in de Latijns-Amerikaanse romankunst en dit procédé paste hij gretig toe. Vooral de herinneringen uit zijn kinderjaren baden in een lyrische sfeer en niet ontoepasselijk worden zijn eerste drie romans door de kritiek vaak als ‘gehallucinerende’ autobiografie bestempeld. Door de zeer visuele stijl, de picareske verteltrant met zijn rabelaisiaanse humor en barokke verbeeldingswereld stond hij met name in Frankrijk als een werkelijk origineel schrijver te boek. *L'herbe à brûler* - zijn autobiografische tour de force - werd in 1978 met de Renaudot-prijs (een van de grootste onderscheidingen na de Goncourt) bekroond. De invloedrijke Franse criticus Robert Kanters plaatste het boek op dezelfde hoogte als *La Condition Humaine*.⁽⁶⁾

In Vlaanderen en Nederland is zijn werk nooit echt doorgebroken. Was Detrez van slechte wil? Naar aanleiding van de Nederlandse vertaling van *Les plumes du coq* verklaarde hij in 1978: “Ik ben erg blij dat het boek toegankelijk wordt voor Nederlandse en Vlaamse lezers, want ik sterf van verlangen om de klerikalen in Vlaanderen te schoffelen.” Dat boek, waarin hij de verwickelingen van de koningskwesie, gezien door de ogen van een jonge Waal schetst, is weliswaar een scherpe satire op allerlei Vlaamse katholieke toestanden, maar zulke taboes waren al vele jaren eerder onderwerp van Vlaamse schrijvers geweest.

De beeldende kracht van *De veren van de haan* zegt eigenlijk veel meer over Detrez' relatie tot de Vlamingen. “Hun cultureel genie fascineert me”, zei hij in 1979 in een gesprek met Eugène van Itterbeek. “Ik ben er veel aan verschuldigd. Mijn verbeelding is doordrongen van Vlaamse schilderkunst. Schrijvers als Charles de Coster of Michel de Ghelderode, die ik beschouw als sterke Vlaamse temperamenten - ook al schreven ze in het Frans - hebben me rechtstreeks beïnvloed. Ik heb ook grote waardering voor een man als Claus.”⁽⁷⁾ Veel Parijse critici rekenden hem overigens tot het Vlaamse literaire klimaat. Iets wat Detrez zelf beaamde: “De Franse geest is mij vreemd. Ik voel me meer aangetrokken door de verbeelding. Ik ben meer beschrijvend en niet zo analytisch, meer visueel dan essayistisch. Ik sta buiten het Franse rationalisme en cartesianisme. Ik ben heel weinig conceptueel. De uitdrukkingvormen die mij het meest liggen, komen van elders: van de Spaanse en Latijns-Amerikaanse wereld, waarin ik een bepaalde Vlaamse inslag terugvond, vooral het beeldende element.”⁽⁸⁾

Ondanks zijn literaire bedrijvigheid bleef Detrez contact houden met Braziliaanse studenten aan de universiteiten van Leuven en Brussel. Hij raakte betrokken bij

manifestaties als die tegen de *Brasil Export*-tentoonstelling te Brussel in 1973 of bij het op touw zetten van het Russell-tribunaal tegen de mensenrechtenschendingen in Brazilië. In 1974 schreef hij nog een klein essay over de revolutionaire bewegingen in Latijns-Amerika. Na de werkzaamheden van het Russell-tribunaal vertrok hij naar Portugal, waar hij twee jaar als correspondent van de RTB doorbracht. De Anjerrevolutie maakte hem veeleer achterdochtig en stilaan zou nu elke invloed van links-radicalisme bij hem wegebben. Het enthousiasme van Baader-Meinhof voor zijn handboek voor stadsguerilla was een ander teken des tijds dat hem definitief in de armen van de sociaal-democratie dreef. Buitengewoon politiek inzicht had Detrez beslist niet, maar het was veeleer een soort intuïtief gevoel dat hem op dit vlak - ten goede of ten kwade - steeds leek te leiden.

Na zijn journalistieke opdracht in Portugal vestigde Detrez zich opnieuw in Parijs. In 1980 verkreeg hij na elf jaar wachten amnestie van de Braziliaanse regering, zodat hij voor drie maanden terugkeerde en er met *Les noms de la tribu* een soort reisdagboek bijhield. Begin jaren 1980 heeft hij in een eerder snel ritme een aantal romans en een dichtbundel gepubliceerd. Onder andere de verwantschap tussen katholicisme, mystiek en homoseksualiteit werd daarin een kenmerkend thema. Ietwat apart is de leuke satire *La lutte finale*, waarin hij ongenadig afrekenet met de Latijns-Amerikaanse revolutionairen. Detrez wilde duidelijk een schrijver blijven die iets te zeggen had, de nouveau roman ging bijvoorbeeld ongemerkt aan hem voorbij.

In 1982 bood de Franse regering hem een diplomatiek ambt in Nicaragua aan. François Mitterrand had er een courante praktijk van gemaakt schrijvers op diplomatieke posten te benoemen. Régis Debray was bijvoorbeeld adviseur voor Buitenlandse Zaken geworden. Door zulke steeds samenvallende toevalligheden leek Debray overigens als een schaduw aan Detrez vast te blijven kleven. De vergelijking met de Franse intellectueel viel bij hem dan ook niet altijd in goede aarde. Detrez kende zichzelf niet die bezetenheid toe, zei hij, bij te willen dragen “aan de geschiedenis met een grote ‘G’, à la Malraux”. Maar: “Ik voor mij ben meer mysticus, meer dichter”, en: “Ik geloof over een veel groter gevoel voor humor te beschikken”...⁽⁹⁾

Na het verkrijgen van de Franse nationaliteit (Detrez is, eufemistisch uitgedrukt, nooit op grote vaderlandsliefde betrapt) kwam hij in november 1983 in dienst als cultureel attaché op de ambassade in Managua. Alsof hij een abonnement had op revoluties maakte hij er het begin van de sandinistische periode mee. De schijnbaar eeuwige schrijver in ballingschap werd echter ziek. Nog geen twee jaar later was hij gedwongen terug te keren. Zijn ziekte putte hem steeds meer uit en deed hem naar een Parijs ziekenhuis verhuizen. In de nacht van 11 op 12 februari verloor, geheel onverwacht, de Franstalige literatuur een van haar meest originele en nog steeds veelbelovende vertegenwoordigers. De nieuwe taboeziekte van de jaren 1980 was Detrez fataal geworden.

Werk van Detrez in het Frans:

- *Pour la libération du Brésil* (Seuil, 1970) i.s.m. Carlos Marighela
- *Les mouvements révolutionnaires en Amérique Latine* (Vie Ouvrière, Bruxelles, 1972)
- *Ludo* (Calmann-Lévy, 1974)
- *Les Plumes du Coq* (Calmann-Lévy, 1975)
- *L'Herbe à brûler* (Calmann-Lévy, 1978)
- *La lutte finale* (Balland, 1980)
- *Le Dragueur de Dieu* (Calmann-Lévy, 1980)
- *Les Noms de la Tribu* (Seuil, 1981)
- *La Guerre Blanche* (Calman-Lévy, 1982)
- *Le Mâle Apôtre* (Persona, 1982)
- *La Ceinture de feu* (Gallimard, 1984)
- *La mélancolie du voyeur* (Denoël, 1986)

Vertalingen uit het Portugees:

- Jorge Amado. *Les pâtres de la nuit* (Stock, 1970)
- Dom Hélder Câmara. *Révolution dans la paix* (Seuil, 1970)
- Antonio Callado. *Mon pays en croix* (Seuil, 1971)

Werk van Detrez in het Nederlands:

- *Terwille van de bevrijding van Brazilië* (Bruna, 1971)
- *De veren van de haan*, vertaald door Jenny Tuin (Arbeiderspers, 1978)
- *Dor gras*, vertaald door Jenny Tuin (Arbeiderspers, 1980)

Lezenswaard is *Conrad Detrez* van William Cliff, een hommage in versvorm (Le Dilettante Paris, 1990).

(1) C. DETREZ, *Dor gras*, p. 73.

(2) C. DETREZ, *Dor gras*, p. 148.

(3) Zie bijvoorbeeld: C. DETREZ, *Pour une stratégie de la contestation*. In: *Esprit*, (1968) 373, pp. 53-60.

(4) H. TER-NEDDEN, *Limburgse Waal werd kosmopoliet*. Na een woelig leven nadenken in boekvorm. In: *Het Belang van Limburg*, 28.04.1980.

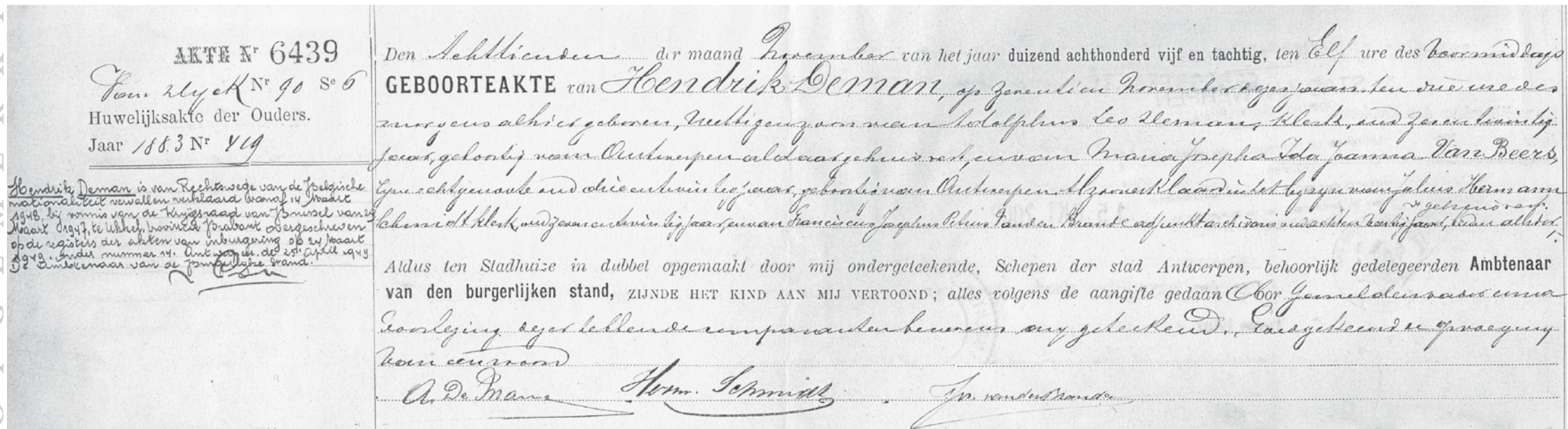
(5) C. DETREZ, *Dor gras*, p. 252.

(6) *Le Figaro*, 30.09.1978.

(7) E. VAN ITTERBEEK, Een antwoord van het lot... Interview met Conrad Detrez. In: *Argus*, (1979) 8, p. 177.

(8) E. VAN ITTERBEEK, Een antwoord [...], p. 178.

(9) J. CORDY, Detrez: à quarante et un ans, un révolutionnaire fatigué? In: *Le Soir*, 21.11.1978.

De Man, de Man of Deman?

Karel J. Van Acker, professor emeritus Kindergeneeskunde

Er zullen maar weinig bekende Belgische politici zijn van wie de naam op zoveel verschillende wijzen geschreven wordt als die van de socialistische voorman en oud-minister Hendrik Deman (1885-1953). In geschiedkundige werken komen vooral de versies De Man en de Man voor, de versie Deman wordt eerder uitzonderlijk gebruikt. Men kan zich hierbij afvragen op welke bronnen de verschillende auteurs zich gesteund hebben om één van deze drie schrijfwijzen te verkiezen, wanneer men al aanneemt dat ze zich daarover het hoofd gebroken hebben. In deze bijdrage wordt nagegaan hoe de drie vormen waarschijnlijk ontstaan zijn. Mogelijk kunnen hieruit besluiten getrokken worden over de schrijfwijze die onze voorkeur zou moeten wegdragen.

Het raadplegen van het geboorteregister leek ons daarbij de eerste logische stap. Hendrik Deman werd geboren in Antwerpen op 17 november 1885. De geboorte werd 's anderendaags bij de burgerlijke stand van deze stad aangegeven door Hendriks vader Adolphe, in aanwezigheid van twee getuigen. De naam van het kind en van de vader werd neergeschreven als *Deman*. De vader ondertekende echter met *A. De Man*. Als tweede bron van inlichtingen werden de geboorteangiften en de inschrijving in de doopregisters van Hendriks voorvaderen nagegaan. De afstamming in rechtstreekse lijn kan relatief gemakkelijk nagetrokken worden tot 1684. Daarna loopt het spoor dood, hoofdzakelijk doordat er verwarring met een voornaam (Petrus) ontstaat. Tot

eenzelfde, voor haar erg ontgoochelende vaststelling was ook de familie Deman in de jaren 1920-1930 gekomen toen zij probeerde haar stamboom op te stellen. Wat zij ook moet vastgesteld hebben is dat in de registers van de burgerlijke stand van de stad Antwerpen en voordien in de doopregisters van de gemeenten Berchem en Burcht de naam van haar voorouders steeds als *Deman* ingeschreven werd. In 1715 wordt voor de pasgeboren zoon wel de naam *Deman* gebruikt maar de vader wordt in hetzelfde document als *De man* genoteerd. En in 1684 wordt de naam van de vader als *De Man* gespeld. In geen enkel document tussen 1684 en 1885 wordt echter de versie *de Man* gebruikt. Hendriks grootvader tekende met *J. Deman*.

Hoe schreef Hendrik zelf zijn achternaam? Om dit na te gaan hebben we de documenten onderzocht die zich in het archief Deman in Antwerpen⁽¹⁾ bevinden. Men kan het zo samenvatten dat hij tot aan de Eerste Wereldoorlog zowel de versie *De Man* (zoals hij zich bijvoorbeeld inschreef aan de RUG) als de versie *de Man* gebruikte. Voor de periode na de Eerste Wereldoorlog zijn er te weinig documenten voorhanden om een besluit te kunnen trekken. Wanneer men evenwel zijn handtekening bestudeert, valt het op hoe hij vanaf 1907 alleen nog de versie *de Man* gebruikte waar het voordien *De Man* was. De brieven die zijn familieleden, op de eerste plaats zijn moeder en zijn grootmoeder, aan hem gericht hebben dateren praktisch alle uit Hendriks jeugd. Zij gebruikten bij de adressering zowel de versie *De Man* als de versie *de Man*. Vermelden we in dit verband nog dat in het veel later geschreven boek van Hendriks schoondochter de familie steeds met *de Man* wordt aangeduid.⁽²⁾

Hoe schreven buitenstaanders dan zijn naam? In het materiaal dat we daarvoor onderzocht hebben maken we een onderscheid tussen officiële documenten en brieven die aan hem gericht werden. Van officiële documenten zou men kunnen verwachten dat daar de schrijfwijze van het geboortecertificaat gebruikt wordt maar dat blijkt niet steeds het geval te zijn. Zo staat hij in de palmares van het Koninklijk Atheneum van Antwerpen (1901) en op zijn lidkaart van de Socialistische Jonge Wacht (1902) vermeld als *De Man*, wordt dezelfde versie gebruikt bij zijn inschrijving aan de ULB en de RUG (1903 en 1904), tijdens zijn dienst in het leger tijdens de Eerste Wereldoorlog en op zijn woonstbewijs in Ukkel (1919). Ook zijn oud-strijderskaart is in 1940 opgemaakt op naam van *De Man*. Tijdens zijn studentenjaren komt hij tweemaal in contact met de justitie, eenmaal voor een mogelijk persdelict en eenmaal voor het doven van een straatlantaarn. De gerechtelijke diensten boeken hem telkens als *Deman*. Dit was ook het geval bij zijn ingangsexamen aan de RUG (1904). In 1923 wordt hij uit het leger ontslagen als *Deman*. Dit is ook de vorm waarin zijn naam genoteerd wordt wanneer hij een doctoraat in de filosofie haalt aan de RUG (1919) en wanneer hij tijdens de Eerste Wereldoorlog als technisch attaché deel uitmaakt van een Belgische delegatie in de USA. Tijdens wat men zijn Duitse periode zou kunnen noemen (1922-1933) staat hij onveranderlijk aan de verschillende universiteiten (Leipzig, Wenen, Frankfurt) bekend als *de Man*. Ook in de daaropvolgende periode in België, zijn glansperiode met onder meer een aantal ministerschappen, blijft *de Man* de voorkeursvorm, hoewel ook *De Man* voorkomt. Bij zijn vlucht ten slotte in het begin van de jaren 1940 staat zijn paspoort voor Frankrijk op naam van *De Man*, maar op het trouwboekje afgeleverd op 1 februari 1945 in Bern staat hij dan weer vermeld als *de Man*. Op de brieven die naar hem gestuurd werden en die meestal dateren van na de Eerste Wereldoorlog, wordt hij ook gewoonlijk als *de Man* aangeschreven.

Wat kan men nu uit dit alles besluiten? Een eerste vaststelling is zonder twijfel dat er steeds verwarring heeft bestaan over de schrijfwijze van de naam, reeds ten tijde van Hendriks voorouders maar toch vooral tijdens zijn leven. We kunnen er echter niet onderuit dat op basis van de geboortecertificaat, niet alleen van Hendrik maar ook van minstens vijf van zijn voorouders in rechtstreekse lijn, de enige wettelijk vastgelegde en daardoor toelaatbare vorm *Deman* is.

De versie *De Man* komt veelvuldig voor, ook op officiële documenten en dit vanaf 1684. Waarschijnlijk lag deze vorm gemakkelijker in de pen: de alfabetische lijst van de gedoopten in de registers van Burcht vermelden tussen 1654 en 1793 vijftig *De Man's*, onder wie de voorouders van Hendrik, van wie de naam steeds op deze wijze geschreven wordt. Ook de school en het leger gebruikten deze vorm. Of dit een voldoende reden is om deze versie te verkiezen is een andere zaak.

Blijft de schrijfwijze *de Man*. Men kan zeggen dat het waarschijnlijk vooral Hendriks familie geweest is die deze vorm gepromoot heeft. Hendrik zelf heeft er tijdens zijn jeugd blijkbaar minder belang aan gehecht want hij schreef toen ook af en toe *De Man*. Zijn handtekening verradt echter na korte tijd reeds zijn voorkeur voor *de Man*. En

eens zijn opgang in België gestart in 1933, gebruikte hij alleen nog deze vorm. Dat die toen ook bij het publiek ingeburgerd raakte kan, gezien de vooraanstaande positie van Hendrik, nauwelijks verwonderen. En dat nadien ook de geschiedschrijvers hierdoor beïnvloed werden, ligt in de lijn van de verwachtingen, maar is daarom nog geen geldig argument.

Was er een bijzondere reden voor de familie om de schrijfwijze *de Man* te verkiezen? In een brief aan stadsarchivaris en vriend Floris Prims beklaagt toenmalig minister Deman zich in 1936 over de verwarring omtrent zijn naam, ook op officiële documenten en vraagt hij Prims om een genealogisch onderzoek. Hij suggereert daarbij dat op een zeker ogenblik te Antwerpen de schrijfwijze willekeurig werd veranderd waardoor de versie *Deman* ontstond.⁽³⁾ Achteraf bekeken is dit niet het geval geweest. Waarschijnlijk zat er meer achter deze vraag. De familie meende inderdaad aanspraak te kunnen maken op een adellijke afstamming. Zoals Hendrik het zelf verwoordde: “*de de Man's, mijn vader vooral, waren geheel doortrokken van een familietrots die zij rechtvaardigden door hun adellijke bloed.*”⁽⁴⁾ En bij een adellijke afkomst past voor de meesten *de Man* beter dan *De Man* of *Deman*.

Hendriks aanvraag voor een genealogische studie in 1936 was ten andere niet de eerste in die zin. Ook zijn vader had dit reeds jaren voordien laten onderzoeken en in een brief aan zijn kleinzoon Jan in april 1929 stelt hij de waarschijnlijkheid van een adellijke afstamming voorop en verwijst hij zelfs naar een wapenschild.⁽⁵⁾ Er zijn ongetwijfeld voorname en ook adellijke families De Man (de Man) geweest in het Antwerpse⁽⁶⁾ maar - en daar was ook Floris Prims het mee eens - Hendriks doodlopende stamboom laat niet toe enig verband tussen deze edelen en zijn familie met zekerheid vast te stellen. Door Hendriks vader aangehaalde argumenten zoals de verandering van de schrijfwijze en de verarming van de adel tijdens de Franse revolutie, kunnen daar maar weinig aan veranderen.

Is het dan De Man, de Man of Deman? We menen dat de historici op grond van het voorgaande zelf moeten beslissen welke argumenten voor hen het zwaarst doorwegen. De voorkeur van de auteur van deze bijdrage zal de aandachtige lezer wel opgevallen zijn...

(1) Archief H. de Man, Amsab-Centrum Antwerpen.

(2) M. de MAN-FLECHTHEIM, *Geschiedenis van mijn leven*. Een tijdsdocument, Leuven-Amersfoort: Acco, 1993.

(3) Stadsarchief Antwerpen, bundel Floris Jespers (PK 3323).

(4) M. CLAEYS-VAN HAEGENDOREN, *25 jaar Belgisch socialisme*, Antwerpen: Standaard Wetenschappelijke Uitgeverij, 1967.

(5) Archief H. de Man, Amsab-Centrum Antwerpen.

(6) M. de VEGIANO, *Sr d'HOVEL, Nobiliaire des Pays-Bas et du Comté de Bourgogne*, Troisième volume, Gand, 1868.

*Barricade aan de Sint-Pietersnieuwstraat, Gent, 5 april 1979
(foto Michiel Hendryckx, Archief Universiteit Gent)*

10.000 NEE BEDANKT!

De vergeten verdiensten van de eerste crisisgeneratie aan de universiteit

André Rubbens, communicatiemedewerker Frank Beke, burgemeester Gent

Het inschrijvingsgeld aan universiteiten en hogescholen is in België betrekkelijk laag. Af en toe duikt een voorstel op om dat drastisch op te trekken; het wordt telkens weer even snel afgeschoten. Niemand schijnt zich af te vragen hoe dat komt. Maar de verklaring is, hoewel niet gestoeld op enige wetenschappelijke pretentie, eigenlijk vrij makkelijk. Precies 25 jaar geleden, tijdens het academiejaar 1978-1979, stak op vrijwel alle campussen hevig en bij wijlen zeer gewelddadig protest op tegen de plannen van de Mechelse socialist en onderwijsminister Jef Ramaekers om het inschrijvingsgeld te verdubbelen naar 10.000 frank. De maatregel werd ondanks het protest niet ongedaan gemaakt. Maar de overheid noch de universiteiten zelf hebben het ooit nog echt aangedurfd om, behalve indexering, dat bedrag van 10.000 frank te verhogen. Vandaag betalen gewone studenten nog geen 500 euro. Voor bepaalde postacademische opleidingen moet wel flink in de geldbeugel worden getast. Maar het reguliere inschrijvingsgeld aan de Belgische universiteiten is de afgelopen 25 jaar eigenlijk gewoon aangepast aan de gestegen levensduurte. Niet minder, maar ook niet meer. Postuum: bedankt studentenbeweging van toen!

De verdubbeling van het inschrijvingsgeld kaderde in de anticrisiswetten van de regering-Tindemans II (3 juni 1977-20 oktober 1978), die ook de toelage voor de sociale voorzieningen van de universiteiten viseerde en wilde bezuinigen op het stelsel van de studiebeurzen. Eén academiejaar lang is fel actie gevoerd. Maar van die laatste grote studentenbeweging, waarvan de meest actieve kern zich onmiskenbaar in Gent bevond, zijn nauwelijks sporen terug te vinden. In de *Knikker en het Spel* bijvoorbeeld, het overzicht van de jaren 1970 uitgebracht door het toen tien jaar oude weekblad *Knack*, wordt er met geen woord gerept over dat woelige jaar aan de universiteiten. Een van de weinige materiële getuigenissen is het in 1980 door EPO uitgebrachte foto- en

tekstboek *Ludiek tot keihard. Studenten voor democratisering*.

Als ik een kwarteeuw later dat boekje doorblader, komen sterke herinneringen naar boven maar ook gevoelens van verwondering, onbegrip en frustratie. Verwondering over de reeks van betogingen, bezettingen en andere acties gevoerd op nauwelijks een half jaar tijd en over de grote mobilisatiekracht die uitging van de tot studentenvakbond omgevormde Vereniging van Vlaamse Studenten (VVS). Onbegrip over niet alleen de hardnekkigheid en radicaliteit van het protest, maar ook over de extreme gewelddadigheid die uitging van de studenten en van politie en rijkswacht. Frustratie ten slotte over het feit dat in tegenstelling tot de mei '68-ers die nog steeds het hoge woord voeren, de verdiensten van de generatie van mei '78 nooit naar waarde zijn geschat.

Rectoraatsbezetting

Het begon reeds in september 1978 met een boycotactie van de inschrijvingen. Na een reeks van niet-aangevraagde betogingen, lokaal en nationaal, volgde eind november een eerste hoogtepunt met de eerste bezetting van het rectoraat van de RUG. De bezetters kregen een vrije aftocht dankzij het massale protest dat zich om en rond het rectoraat had verzameld. De massaal uitgerukte politiemensen, vooral weggeplukt uit hun wijkpost, moesten zich na onderhandelingen terugtrekken. Een tweede rectoraatsbezetting in het voorjaar liep minder goed af. Het gebouw, waar de bezetters ook de rector vasthielden, werd door goed bewapende ordediensten ontruimd. Een aantal studenten belandde daardoor zelfs tijdelijk in de gevangenis.

Om te protesteren tegen bezuinigingen in de sociale sector van de universiteit werd ook tot tweemaal toe het studentenrestaurant De Brug bezet om er gratis maaltijden uit te delen. Tijdens de verkiezingscampagne in het najaar 1978 werden de affiches van vrijwel alle politieke partijen die de eisen van de studenten niet hadden onderschreven, tot wanhoop van de partijhoofdkwartieren, vakkundig en systematisch met verf-eieren beklad.

Naarmate het academiejaar vorderde, kregen de betogingen een steeds grimmiger karakter. Eind maart en begin april 1979 werd zelfs heus slag geleverd om de Sint-Kwintensberg, in de buurt van de vaak bezette faculteit Letteren en Wijsbegeerte, het hoofdkwartier van de studenten aan de Blandijn. Enkele kranten vroegen zich af of het oorlog was in Gent. Aan de vooravond van de paasvakantie was een dramatische tussenkomst nodig van toenmalig decaan professor Etienne Vermeersch, die het bomvolle auditorium E bezwoer niet opnieuw te gaan betogen. *“Anders gaan er doden vallen”*, zo beëindigde hij zijn betoog wijzende op de omsingeling van de Blandijn door op wraak beluste ordetroepen.

Een meerderheid van de aanwezige studenten volgde zijn advies. Nadien brokkelde het verzet af. Tijdens het volgend academiejaar werd nog een poging ondernomen om opnieuw te mobiliseren, maar die mislukte.

Interessant tijdsgewricht

Het academiejaar 1978-1979 was een zeer interessant tijdsgewricht. De acties tegen de verhoging van het inschrijvingsgeld waren voorpaginanieuws voor de allereerste editie van de krant *De Morgen* die haar eerste onderkomen had in de Bagattenstraat en de Sint-Pietersnieuwstraat, in de lokalen van dagblad *Vóoruit*.

De laatste ernstige opflakking van de linkse studentenbeweging ging gepaard met een aantal nieuwe fenomenen, zoals bijvoorbeeld het gebruik van een vrije radiozender. Met de toepasselijke naam 'Radio Aktief', voorloper van de legendarische 'Radio Toestel', beschikten de studenten over een krachtig wapen om op te roepen tot betogingen en andere acties. BRT-journaliste Martine Tanghe pikte dit als debuterend journaliste op en maakte er voor Panorama een reportage over. Weinige tijd nadien deden de stadsradio's hun definitieve intrede in Vlaanderen.

Na de verkiezingen van eind 1978 volgde een kort overgangskabinet geleid door Paul Van Den Boeynants (20 oktober 1978 - 3 april 1979), dat op zijn beurt plaats maakte voor de eerste regering-Martens (3 april 1979 - 15 januari 1980). Een van de handicaps van de studentenbeweging toen was het feit dat de regering-Tindemans II (3 juni 1977-20 oktober 1978) lange tijd ontslagnemend was en naar eigen zeggen geen beslissingen meer kon nemen. Bij zijn aantreden noemde Martens - zoals alleen hij dit zo zwaarwichtig kon - *“het protest tegen de verhoging van het inschrijvingsgeld als één van de belangrijkste problemen van het moment”*, maar deed daar voor de rest natuurlijk niks aan.

Crisisgeneratie

In december 1978 liep auditorium E van de Blandijnberg nog eens vol voor Rudi Dutchke, de inmiddels overleden Duitse studentenleider. Samen met Daniel Cohn-Bendit was hij een van de boegbeelden van mei '68.

Voor zover ik me kan herinneren was de essentie van zijn eerder saai betoog een oproep tot eenheid bij extreem links, dat toen al vechtend de straat opging. Maar wij vonden het wel allemaal geweldig. Ongetwijfeld was deze oproep een bewijs dat de generatie van 1978 zich nog steeds spiegelde aan deze van mei '68 en wat protestacties betreft het eigenlijk nog beter wilde doen. De radicaliteit van het protest had echter ook te maken met het feit dat voor het eerst in de geschiedenis ook universitair geconfronteerd werden met structurele werkloosheid. De mei '68-ers moesten zich daar niet echt om bekommeren. De gouden generatie, inmiddels vijftigers, voert nog steeds het hoge woord als het gaat over thema's zoals maatschappelijke verandering. Ze is nog steeds het ijkpunt par excellence als maatschappelijk protest de kop opsteekt.

Maar het was de crisisgeneratie van mei '78 die de eerste aanvallen op de democratisering van het hoger onderwijs met succes afsloeg en deze voor generaties studenten veilig stelde.

*De doodstrijd van Nelson tijdens de zeeslag van Trafalgar: hadden ze hem maar geïnterviewd...
(De complete geschiedenis van de 19e eeuw)*

Aspecten van arbeid(-ersbeweging) en cultuur voor 1940: mondelinge geschiedenis

Bart De Nil, Amsab-ISG

Dit is de laatste bijdrage van een vierluik als aanloop naar de publicatie in 2004 van het boek Aspecten van arbeid(-ersbeweging) en cultuur voor 1940. Deze publicatie kadert in het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd (Provincie Oost-Vlaanderen) en staat onder de redactie van Jan Art (UGent), Marc Jacobs (VCV) en Bart De Nil (Amsab). De eerste drie bijdragen gingen over het logo van het project, over het concept authenticiteit en over de relevantie en het belang van de studie over de relatie tussen arbeid en cultuur.

Alle theoretische bespiegelingen, afgebakende onderzoeksdomeinen en intellectueel prikkelende vraagstellingen ten spijt, staat of valt elke (historische) studie met de manier waarop wordt omgegaan met het beschikbare bronnenmateriaal. Een te beperkt en eenzijdig bronnenareaal zal op termijn steeds bezwijken onder ‘de fiolen van gods toorn’, in dit geval de historische kritiek.

Specifiek voor het onderzoek naar arbeidersculturen in Vlaanderen stellen zich de volgende problemen:

- Het bronnenmateriaal voor de studie van de culturele aspecten van de sociale bewegingen is niet of nauwelijks in kaart gebracht. Zelfs een institutionele benadering moet het stellen met de evidente culturele organisaties omdat culturele initiatieven vanuit andere geledingen van de arbeidersbeweging zelden als zodanig worden ontsloten. Ze opsporen vergt een zeer goede kennis van de verschillende collecties, hetgeen meestal slechts weggelegd is voor de ingewijden. We beseffen wel dat onder meer de pers en bepaalde archieven uiterst dankbaar materiaal opleveren maar een vooronderzoek zal nog moeten uitmaken wat - naast de kwantitatieve waarde - de kwalitatieve waarde is van dit bronnenmateriaal.

We hebben nog geen (historisch) overzicht van het kwantitatieve belang van de arbeidersbewegingscultuur op zich en ten opzichte van de gehele samenleving. Hetzelfde geldt voor de louter formele vragen over de cultuurconsumptie (bijvoorbeeld: wie las welke boeken en wanneer?) van arbeiders in het algemeen.

- Het gebrek aan *unieke* bronnen. Onze Duitse gildebroeders bijvoorbeeld kunnen teren op een indrukwekkende hoeveelheid unieke bronnen (arbeidersromans, biografieën,...) terwijl de Vlaamse collega's letterlijk moeten sprokkelen en al hun vindingrijkheid aanspreken om het gepaste materiaal op te sporen. Veel hangt uiteraard af van de wijze waarop historici hun creativiteit aanwenden bij het vinden en creëren van nieuwe bronnen en het lezen van oude bronnen. Door haar specifieke methodologie en de mogelijkheid tot het creëren van nieuwe bronnen neemt de mondelinge geschiedenis bij de studie van het dagelijks leven een belangrijke, zonet vooraanstaande plaats in. Toch moet er wat betreft bronnencreatie ook gewezen worden op de mogelijkheden die het internet biedt. Het BBC-project *WW2 People's War* is een voorbeeld van de manier waarop op grote schaal, met de nodige inhoudelijke feedback en met filters op de aangeboden informatie, het verhaal van de Britten tijdens de Tweede Wereldoorlog wordt opgevangen en bewaard.

Mondelinge geschiedenis als bron⁽¹⁾

Recentelijk hoorde ik een pas afgestudeerde leerkracht geschiedenis poneren dat dé geschiedenis maar van start gaat met de geschreven bronnen. De periode ervoor werd doodleuk onder de algemene noemer 'archeologie' gecatalogiseerd. Ongetwijfeld doet een dergelijke reductionistische opvatting van de geschiedbeoefening vele historici, etnologen en antropologen een hartaanval krijgen. Om nog niet te spreken van de mondelinge geschiedenis die in deze optiek gewoonweg niet bestaat. Nu is deze opvatting een overblijfsel van een 19e-eeuwse heuristiek die beperkt was tot het wroeten in stapels 'geschreven' bronnen met focus op de Middeleeuwen en de Moderne Tijden. Het geschiedenisonderwijs mag dan blijkbaar sindsdien nog niet geëvolueerd zijn, in de historiografie is dat gelukkig wel het geval door de 'intrede' van andere invalshoeken en methoden. Maar oude gedachten sterven traag.⁽²⁾ Nog steeds kennen geschiedkundigen - onbewust - aan officiële (lees: gedrukte) bronnen een hoger waarheidsgehalte toe. Orale bronnen daarentegen worden gezien als subjectieve informatie, of zoals Helmut Gaus het omschreef als: "...de wijze waarop mensen objectieve gegevens hebben ervaren".⁽³⁾ De Britse sociaal-historicus Paul Thompson toont echter overtuigend aan dat elke bron, ook een officiële, een bepaalde graad van subjectiviteit vertolkt. Hij doet dit in *The Voice of the Past. Oral History*, een publicatie die nu aan een derde editie toe is en uitgroeide tot de onofficiële bijbel van de 'oral history'.⁽⁴⁾

Het gebruik van het interview als bron voor de geschiedbeoefening bestaat al sinds Thucydides oorlogsveteranen ging ondervragen voor zijn geschiedenis van de Pelopone-

sische oorlogen.⁽⁵⁾ Toch kwam pas na WO II, als gevolg van de verwetenschappelijking van de geschiedenis sinds de 19e eeuw, voornamelijk in de Angelsaksische landen een beweging op gang die oral history als volwaardige wetenschappelijke methode op de kaart zette. Met name in Groot-Brittannië werden op het eind van de jaren 1960 de contouren getekend van een methodologie waarop de huidige mondelinge geschiedenis zich grotendeels baseert. Het belang en de voorsprong die de oral history daar heeft kan men bijvoorbeeld afmeten aan het National Sound Archive (NSA) dat bewaard wordt in de British Library. Een zeer belangrijk onderdeel van het NSA is de collectie oral history. Op de site van het NSA wordt het belang ervan duidelijk in de verf gezet door de voorstelling van verschillende projecten die werden (of worden) uitgevoerd in het kader van de door Thompson opgerichte *National Life Story Collection*.⁽⁶⁾

Het is niet mijn bedoeling om heel het theoretisch en methodologisch verhaal van de mondelinge geschiedenis uit de doeken te doen. Hiervoor verwijs ik naar andere literatuur zoals een bijdrage van Leen Van Molle over het gebruik van mondelinge bronnen bij het schrijven van bedrijfsgeschiedenissen waarin ze een duidelijk overzicht van de twee voornaamste scholen geeft. Ik wil specifiek blijven stilstaan bij de extra wetenschappelijke en maatschappelijke dimensie die mondelinge geschiedenis biedt aan de geschiedenis in het algemeen en de sociale geschiedenis in het bijzonder.⁽⁷⁾

De verdere democratisering en massificatie van de maatschappij na WO II hadden natuurlijk ook hun invloed op de historiografie. Men kende de ontwikkeling van het historisch onderzoek naar het alledaagse, de consumptie en de vrijetijdsbesteding van de brede massa. Maar fundamenteel was het toch de mondelinge geschiedenis die de focus deed verschuiven van het elitaire naar het - zonder enige negatieve connotatie - populaire. Niet enkel de leidinggevende figuren maar ook de gewone man en vrouw kwamen in de kijker. Hun perceptie van gebeurtenissen en hun levenswandel werden meegerekend, de vox populi werd van betekenis in de historische analyse van eigentijdse gebeurtenissen. De democratisering van de geschiedenis en de wetenschappelijke meerwaarde van mondelinge geschiedenis kan men illustreren aan de hand van de BBC-documentaire reeks *People's Century*. Het wereldwijd succes van deze reeks bij een breed publiek is ongetwijfeld te danken aan het verhaal van de 20e eeuw vanuit het standpunt van de anonieme actoren. De boeiendste momenten zijn de interviews met de ooggetuigen van de begrafenis van de Britse koningin Victoria, de Oktoberopstand, de overlevenden van de Eerste Wereldoorlog enzovoort. Het is vooral in de sociale geschiedenis dat de mondelinge geschiedenis een ware aardverschuiving heeft teweeggebracht. Meer in het bijzonder voor de geschiedenis van de arbeidersbeweging omschreef Herman Balthazar in 1987 de mondelinge geschiedenis als een derde dimensie die de eerste moraliserende dimensie en de tweede kwantificerende dimensie overstijgt door een kwalitatieve meerwaarde te bieden.⁽⁸⁾ Dit komt bijvoorbeeld naar voor in de vakbondsgeschiedenis waarover Peter Friedlander opmerkt: "*Labour historiography, which has tended to assume the presence of a modern individuated, rational worker, has usually viewed the*

process of unionization in narrowly rational, institutional, and goal-oriented terms. The problem of culture and praxis is passed over in silence."⁽⁹⁾ Vanuit zijn eigen onderzoek daarentegen toont Friedlander aan dat mondelinge geschiedenis een sleutel is tot het bovenhalen van een reeks van, tot dan toe, onbekende gegevens.

In de lijn van zijn eigen sociaal engagement en maatschappijbeeld houdt Thompson in *The Voice of the Past* een sterk pleidooi voor de maatschappelijke dimensie van de mondelinge geschiedenis. Aan de hand van een reeks concrete voorbeelden wordt het "aanspreken van de buiten-academische wereld van belangstellenden"⁽¹⁰⁾ aangeduid als een belangrijke eigenschap van de mondelinge geschiedenis. Hiermee populariseerde mondelinge geschiedenis niet enkel het werkingsveld van de historiografie (supra) maar ontrok ze ook de geschiedenisbeoefening aan de 'specialisten' en gaf er een bredere maatschappelijke relevantie en functie aan. Zo is voor volks- en heemkundigen door hun uitgebreid lokaal sociaal netwerk de mondelinge geschiedenis een bij uitstek geschikte methode. Zij hebben de persoonlijke contacten om bijvoorbeeld de levensgeschiedenissen in een arbeiderswijk vast te leggen. Door het coöperatief karakter van dergelijke projecten krijgt mondelinge geschiedenis ook een sociale functie. Het is geen toeval dat mondelinge geschiedenis een belangrijk onderdeel vormt van de talrijke sociaal-artistische projecten die in Vlaanderen de laatste jaren tot stand kwamen.

Mondelinge geschiedenis in Vlaanderen

De Vlaamse historische wereld kwam, onder invloed van de ontwikkelingen in het buitenland, slechts heel traag in contact met mondelinge geschiedenis als methode. Al mogen we niet vergeten dat de Vlaamse antropoloog Jan Vansina internationaal als een van de belangrijkste onderzoekers van de orale traditie wordt beschouwd. In 1977 vervulde het Gentse Museum voor Industriële Archeologie en Textiel (MIAT) een pioniersrol met zijn interviewproject rond de werk- en leefomstandigheden van textielarbeiders tussen 1900 en 1950. Mede onder impuls van de vakgroep Nieuwste Tijden van de Gentse Universiteit, onder leiding van prof. Balthazar, organiseerde het MIAT daarna een reeks colloquia (1981, 1982 en 1983) die zorgden voor een versnelling in de methodologische profilering van mondelinge geschiedenis in Vlaanderen. De Gentse vakgroep Nieuwste Tijden vervult trouwens nog steeds een voortrekkersrol met groots opgezette kandidatuuroefeningen rond mondelinge geschiedenis. In de jaren 1980 volgden de publicaties over het onderzoek en de methodologie elkaar op. Vooral vanuit de talrijke studie- en documentatiecentra was er veel aandacht voor de ontsluiting en verzameling van bronnen voor mondelinge geschiedenis.⁽¹¹⁾ Sinds de jaren 1970 zijn er tal van onderzoekers, (wetenschappelijke) instellingen, organisaties enz. ijverig bezig geweest met het verzamelen van mondelinge getuigenissen al dan niet gekaderd in een project of onderzoek. We moeten hierbij zeker wijzen op het werk van lokale historici en heemkundigen bij het verzamelen van interessante

getuigenissen. Ook merkt men op dat mondelinge geschiedenis als methode steeds vaker wordt toegepast bij sociale geschiedschrijving en de geschiedenis van het dagelijks leven.⁽¹²⁾ Meer recent kennen we - onder meer aangemoedigd door overheidsgeld - het fenomeen van de sociaal-artistische projecten die her en der in Vlaanderen opgestart worden en die dikwijls opgehangen worden aan een verzameling van verhalen van mensen uit een welbepaalde buurt. De getuigenissen die op deze manier worden verzameld kunnen mits een goede methodologie dienen voor historisch onderzoek. Al knelt het schoentje vaak in de toepassing van een wetenschappelijke methodologie. De mondelinge geschiedenis in Vlaanderen heeft lang geteerd op de gedrevenheid van de jaren 1980 en de wetenschappelijke bijdragen (onder meer van Herman Balthazar, Jan Tollenaar en Bruno De Wever) uit die tijd. Ondanks het veelvuldig gebruik van de methode en de resultaten die op historiografisch en maatschappelijk vlak werden geboekt, was er dringend nood aan een nieuwe prikkel. Deze kwam in er 2002 dankzij het Vlaams Centrum voor Volkscultuur (VCV). Als onderdeel van het door het VCV uitgevoerde project *Alpha* of een kwantitatief onderzoek naar het actueel lokaal historisch, volks- en heemkundig landschap in Vlaanderen, verrichten Bruno De Wever en Pieter François een onderzoek naar de studie en praktijk van mondelinge geschiedenis. Hun rapport mondde uit in *Gestemd verleden. Mondelinge geschiedenis als praktijk*, een zeer toegankelijke gids waarin bij alle theoretische en praktische facetten van mondelinge geschiedenis wordt stilgestaan.⁽¹³⁾ Een aanrader voor iedereen die van ver of van dicht met mondelinge geschiedenis bezig is.

Een gat in de markt: het archiveren van mondelinge bronnen

Maar het is niet al goud wat blinkt. Naast de soms gebrekkige methodologie bij de toepassing is de achilleshiel voor het efficiënt hanteren van de mondelinge geschiedenis als bron het ontbreken van een systematische archivering.⁽¹⁴⁾ Met andere woorden: het toegankelijk maken van interviews (transcriberen, technisch ontsluiten) door ze beschikbaar te stellen (catalogus) voor verder gebruik (onderzoek, publicaties, onderwijs, musea enz.). Het is zoals Tollenaar schrijft: "Ontsluiting fungeert als een belangrijke schakel tussen creatie en gebruik van mondelinge geschiedenis."⁽¹⁵⁾ We stellen echter vast dat de verschillende initiatieven rond mondelinge geschiedenis allemaal los van elkaar staan en dat, op het moment dat een project, een tentoonstelling of een onderzoek wordt afgerond, het materiaal 'verdwijnt' uit het gezichtsveld van een breder publiek. Ook de massa interviews verborgen in thesissen en practica van studenten gaan vaak op deze manier verloren. Het zijn allemaal gecreëerde bronnen die slechts toegankelijk zijn voor de inner circle. In tegenstelling tot de bibliotheekcatalogi is er geen instrument dat een volledig zicht biedt op de verschillende interviews(-collecties). Het moet trouwens gezegd dat het archiveren van geluid (waaronder mondelinge bronnen) vaak stiefmoederlijk wordt behandeld. Soms worden interviews opgenomen door middel

van een summiere beschrijving in een catalogus, dan nog afhankelijk van het gebruik als archiefstuk of museaal object. In de postuniversitaire opleiding Archivistiek en Hedendaags Documentbeheer komt het archiveren van geluid en mondelinge bronnen zelfs niet ter sprake! Ook Amsab, dat sedert zijn oprichting interviews bewaart, is pas recentelijk begonnen met een beleid rond het archiveren van de mondelinge bronnen als een aparte collectie met een specifieke ontsluiting.

Nochtans ligt een oplossing voor de hand, met name de oprichting van een centrale geautomatiseerde databank naar analogie met het National Sound Archive in Groot-Britannië. Op basis van een standaardfiche kunnen dan verschillende collecties aan elkaar worden gekoppeld. Het heeft immers geen zin om een databank te ontwerpen in functie van een welbepaald onderzoek of volgens de noden van een instelling. Van de andere kant moet de basisfiche het mogelijk maken om te sorteren volgens primaire gegevens. Bijvoorbeeld: chronologische afbakening, geboortedatum, respondenten, trefwoorden, abstract. Soms heeft een onderzoeker echter nood aan nog fijnere parameters voor de selectie van interviews. Zo kan hij de velden 'beroep vader' en 'beroep moeder' nodig hebben voor een onderzoek naar de overgang van de eerste naar de tweede of 'ingeboren' arbeidersgeneratie. Daarom kan in een bepaalde fase worden gedacht aan het integreren van bepaalde gegevens van de identificatiefiche van de respondent in de basisfiche. Hoe dan ook: een centrale geautomatiseerde ontsluiting laat toe om een doelgerichte zoekstrategie op te bouwen in een onbeperkt corpus interviews uit verschillende collecties. Hierbij pleit ik al geruime tijd voor de oprichting van een Centrum voor Mondelinge Geschiedenis dat, naast een coördinerende en ondersteunende rol, het beheer van een dergelijke databank op zich zou nemen. Een centrum - eventueel onder de vleugels van een bestaande instelling - die de professionalisering van de mondelinge geschiedenis als missie heeft.

En tot slot...

Elke studie die als onderwerp het dagelijks leven, de arbeiderscultuur of de arbeidersbewegingcultuur heeft, zal uiteindelijk moeten vertrekken van een speurtocht naar sprokkelhout. Niet dat daarmee iets mis is, de zogenaamde 'sprokkelstudies' zijn vaak de meest interessante omdat ze, vaak door het herlezen van oude bronnen, nieuwe gegevens naar boven halen. Voor wie zich niet laat ontmoedigen door een moeilijk zoek- en puzzelwerk ligt er: *"...een schat aan gegevens en verhalen te wachten om door de juiste persoon, op het juiste tijdstip met de juiste probleemstellingen te worden geconfronteerd. Een uitdaging als het ware."*⁽¹⁶⁾

- (1) Een groot deel van deze bijdrage is gebaseerd op een vooronderzoek dat ik in 2001 uitvoerde in opdracht van het Kunstencentrum Vooruit te Gent (Bart De Nil, Vooronderzoek betreffende projecten Mondelinge Geschiedenis rond het Kunstencentrum Vooruit, Gent: Amsab, september 2001).
- (2) Feit is dat historische kritiek nog steeds wordt gedoceerd vanuit een mediëvistisch standpunt met nadruk op de geschreven bronnen en met weinig aandacht voor mondelinge bronnen. Zie de Gentse school van mediëvisten die de - machtige - leerstoel van historische kritiek in handen heeft (begonnen met Van Caeneghem, voortgezet door Walter Prevenier en nu in handen van Marc Boone)
- (3) H. GAUS, De betekenis van Oral History voor de studie van de alledaagsheid. In: R. DE HERDT, Mondelinge Geschiedenis. Colloquium 27 februari 1982. Handelingen, Gent: MIAT, p. 12.
- (4) P. THOMPSON, The Voice of the past. Oral History, Oxford: OUP, 2000.
Ik gebruik het Engelse 'oral history' om de internationale context aan te duiden, voor de rest blijf ik bij de Nederlandse term 'mondelinge geschiedenis'.
- (5) P. THOMPSON, The Voice [...], pp. 4-5.
- (6) www.bl.uk/collections/sound-archive/
- (7) L. VAN MOLLE, Luisteren naar het verleden: het gebruik van mondelinge bronnen. In: C. VANCOP-PENOLLE (ed.), Een succesvolle onderneming. Handleiding voor het schrijven van een bedrijfsgeschiedenis, Brussel: Algemeen Rijksarchief, 2002, pp. 147-165. Voor een goed overzicht van de theoretische en methodologische valkuilen raad ik volgend artikel aan: R. J. GRELE, Movement without aim. Methodological and theoretical problems in oral history. In: R. PERKS & A. THOMPSON (eds.), The oral history reader, London: Routledge, 1998, pp. 38-52.
- (8) H. BALTHAZAR, Mondelinge geschiedenis: de derde dimensie. In: J. TOLLENEER, Over mondelinge geschiedenis gesproken, Antwerpen: VVAB, 1987, pp. 21-33.
- (9) Geciteerd in: P. THOMPSON, The Voice [...], p. 293.
- (10) H. BALTHAZAR, Wie bouwde Thebe met de zeven torens?... Mondelinge geschiedenis. Van elitair naar populaire focus. In: R. DE HERDT, Mondelinge geschiedenis. Colloquium 17 januari 1981. Handelingen, Gent: MIAT, 1982, p. 11.
- (11) De verschillende archief- en documentatiecentra die Vlaanderen rijk is bewaren soms uitgebreide collecties mondelinge bronnen. Het SOMA (het vroegere Navorsings- en Studiecentrum voor de Geschiedenis van de Tweede Wereldoorlog) is de pionier (sinds 1969) in het systematisch bewaren van interviews met getuigenissen van de bezetting. Ik wil ook wijzen op de omvangrijke en kwalitatief

goed opgebouwde collectie van het Archief en Documentatiecentrum voor het Vlaams-nationalisme (ADVN) in Antwerpen en het Katholiek Onderzoeks- en Documentatiecentrum (KADOC) in Leuven. In tegenstelling tot de voorgaande centra heeft Amsab zijn collectie mondelinge geschiedenis niet opgebouwd rond projecten maar zijn er in de loop van de tijd wel verschillende interviews (soms reeksen) door storting of actieve creatie in zijn collectie terechtgekomen.

- (12) A. MELIS, Antwerpse havenarbeiders 1960-1980: een zicht op hun arbeiderscultuur vanuit de sociale relaties op het werk, K.U.Leuven, licentiaatsverhandeling, 2001.
- (13) B. DE WEVER en P. FRANÇOIS, Gestemd verleden. Mondelinge geschiedenis als praktijk, Schaarbeek: VCV, 2003.
- (14) B. DE NIL, Een gat in de markt? De geautomatiseerde ontsluiting van mondelinge bronnen. In: Historia & Informatica (2001)2.
- (15) J. TOLLENEER, Mondelinge geschiedenis en documentaire informatie een terreinverkennerstudie, Leuven, 1986, p. 36.
- (16) G. VANSCHOENBEEK, Het zijn rode honden, maar wat blaffen ze mooi. Omtrent de geschiedenis van de Vlaamse sociaal-democratische arbeiderscultuur (beweging). In: Brood & Rozen, (1996)2, pp. 7-23.

Manifestatie in Doel, 2 juni 1979

Atoomenergie? Nee bedankt. Het archief van de Verenigde Actiegroepen voor Kernstop

Bert Boeckx, Amsab-ISG-Centrum Antwerpen

Wie kent de sticker met het zonnetje en de slogan 'Atoomenergie? - Nee bedankt' niet? Jarenlang sierde dit symbool pennenzakken, agenda's, fietsen... De sticker is een curiosum geworden, maar de problematiek rond kernenergie staat weer volop in de belangstelling. Na de stemming in de senaat op 16 januari 2003 is de uitstap uit kernenergie een politiek feit. Het is het voorlopig resultaat van 25 jaar antikernenergiecampagnes. In het Vlaamse protest tegen kernenergie was de centrale actor ongetwijfeld VAKS, de Verenigde Actiegroepen voor Kernstop, een in 1974 opgerichte koepelorganisatie van alle lokale en regionale antinucleaire actiegroepen. VAKS groeide al snel uit tot de spreekbuis van de hele antikernenergieweging naar overheid en publieke opinie toe.

De strijd tegen kernenergie is, vooral in de jaren 1970, een van de belangrijkste thema's geweest van de milieubeweging. De antikernenergieweging kwam bij ons, zeker in vergelijking met sommige buurlanden, pas laat op gang. De beslissing om kerncentrales in te planten in Doel, Tihange werd al in 1966 genomen. De bouw van Doel 1 en 2 in 1970 leidde niet tot ernstige publieke ongerustheid. Het was de commotie rond de geplande kerncentrale in Zeebrugge, in januari 1974, die zorgde voor het ontstaan van een bredere antinucleaire beweging. Na de oliecrisis van 1973 groeide de bezorgdheid om onze energiebevoorrading en de regering besliste om in sterkere mate een beroep te doen op kernenergie. In januari 1974 vroeg de elektriciteitsmaatschappij EBES een bouwvergunning aan voor een nieuwe kerncentrale in de haven van Zeebrugge. Direct kwam er protest van lokale milieugroepen zoals 'Rem-U235' en 'Zeebrugge blijft' die er door een succesvolle sensibiliseringsactie in slaagden om de inplanting van een centrale in Zeebrugge te verijdelen. Het verzet aan de kust viel weg, maar ondertussen waren op nationaal vlak de Verenigde Actiegroepen voor Kernstop (VAKS) ontstaan:

een koepel van plaatselijke groepen die ageerden tegen de mogelijke inplanting van kerncentrales, of tegen het transport van nucleair materiaal. De Bond Beter Leefmilieu (BBL) maakte toen nog geen deel uit van VAKS. De verhouding tussen BBL en VAKS was in het begin problematisch, zodat in Vlaanderen de antikernenergiebeweging zich feitelijk onafhankelijk van de milieubeweging ontwikkelde. VAKS groeide vanaf 1974 uit tot het centrale orgaan van de anti-kernenergiebeweging. Guido Steenkiste, de bezieler van de actiegroep 'Stop Kalkar' uit Lembeke, werd de voorzitter en drijvende kracht van de koepelorganisatie. Er werden een aantal nieuwe groepen opgericht en vooral Aktie-Kern uit Antwerpen ging een erg actieve rol spelen binnen VAKS. Aktie-Kern fungeerde als secretariaat en vanaf 1977 werd ook de hele administratie in Antwerpen ondergebracht. VAKS was geen ledenorganisatie maar wou met de hulp van bestaande organisaties grote mobiliseringscampagnes opzetten. Een model dat in de jaren 1980 ten dele zou overgenomen worden door het Vlaams Aktiecomitee tegen Atoomwapens (VAKA).

In het begin speelde vooral de informatieverspreiding een belangrijke rol, met de activiteiten rond 'Het jaar tegen kernenergie' en de publicatie van het *Dossier kernenergie, balans van een kollektief zelfmoordprogramma*. Deze publicatie gaf een belangrijke zet aan de bewustwording van de kernenergieproblematiek en bezorgde de activisten een argumentatie tijdens debatten en informaticavonden. In oktober 1977 organiseerde VAKS

in Antwerpen samen met de BBL en de Groene Fietsers de manifestatie 'Het Grote Gebeuren'. Op de eerste grote niet-regionale antikernenergiebetoging in Vlaanderen kwamen slechts 5000 manifestanten opdagen. Veel mogelijke participanten bleken afgeschrikt door het voorbeeld van Franse en Duitse betogingen die kort voordien waren uitgelopen op gewelddadige rellen. Na het ongeluk in de Amerikaanse centrale Three Miles Island in april 1979 kreeg de beweging een nieuwe impuls. Begin juni slaagde men erin om in Doel 20.000 betogers te mobiliseren voor de manifestatie 'Doelbewust stoppen'. In hetzelfde weekend werden over heel Europa antinucleaire activiteiten georganiseerd. Het was tijdens deze campagne dat het lachende zonnetje met opschrift 'Atoomenergie? Nee bedankt' als internationaal symbool gekozen werd. Een jaar later, op 25 oktober 1980, stapten 10.000 mensen op in een nieuwe VAKS-betoging in Mol. Er werd geprotesteerd tegen de plannen om de opwerkingsfabriek Eurochemic terug op te starten en tegen het voornemen om nucleair afval te stockeren in de Kempense kleilagen. Alhoewel VAKS pleitte voor geweldloze actie, probeerden enkele honderden manifestanten door te stoten naar de bedrijfsterreinen. De manifestatie legde de verdeeldheid bloot binnen de antikernenergiebeweging. De grote manifestaties hadden duidelijk niet het gewenste politieke resultaat en een deel van de achterban pleitte voor gerichte, kleine en harde acties. Er werden nog tentenkampen opgezet in Doel en in Mol en in mei 1982 organiseerde VAKS in Brugge nog een kleinere betoging tegen het dumpen van kernafval in zee. Op 14 mei 1983 werd er in Antwerpen opgestapt met de slogan 'Nog meer kerncentrales? Da's geen werk!'

Ondanks een intense mobiliseringscampagne kwamen er slechts 5000 betogers opdagen. Deze mislukking betekende zowat het einde van de massale VAKS-acties en de organisatie zou zich meer richten op beleidsbeïnvloedend werk. De ramp met het Franse vrachtschip Mont-Louis in augustus en vooral het ongeval in de kerncentrale van Tsjernobyl in april 1986 zorgden voor een laatste opleving van het antinucleair protest. Na deze laatste mobilisatiegolf verdween VAKS en met haar de antikernenergiebeweging van het toneel. Pas tien jaar later, vanaf het midden van de jaren 1990, dook er opnieuw een soort protest tegen kernenergie op. Het was meer lokaal en er was op organisatorisch vlak geen continuïteit tussen het protest van de jaren 1970 en de nieuwe acties van de jaren 1990.

Bibliografie

- B. DELBROEK, Beter nu actief dan morgen radioactief: de Vlaamse antikernenergiebeweging van 1973-1986, UGent, licentiaatsverhandeling, 2002.
- M. HOOGHE, Nieuwkomers op het middenveld. Nieuwe sociale bewegingen als actoren in het Belgisch politiek systeem. De milieubeweging en de vrouwenbeweging in Vlaanderen 1970-1990, VUB, doctoraatsverhandeling, 1997.
- S. HELLEMANS en M. HOOGHE, Van 'mei 68' tot 'Hand in Hand'. Nieuwe sociale bewegingen in België 1965-1995, Leuven: Garant, 1995.

Maxime Brunfaut en het sanatorium Joseph Lemaire in Tombeek

Bert Boeckx, Amsab-ISG-Centrum Antwerpen

Op 8 oktober is architect Maxime Brunfaut op 94-jarige leeftijd overleden. Hij studeerde aan de Brusselse academie waar hij les kreeg van Victor Horta die ook zijn stagemeester werd. Vanaf 1931 ontwierp Maxime Brunfaut samen met zijn vader Fernand, architect en socialistisch volksvertegenwoordiger, de redactiegebouwen van Vooruit in Gent en van Le Peuple in Brussel en het gebouw van de Prévoyance Sociale aan de Luchtscheepvaartsquare in Anderlecht. Na de dood van zijn leermeester Horta voltooide hij het Centraal Station van Brussel. Ook het Sabenagebouw, het partijgebouw van de PS aan de Keizerslaan in Brussel en de luchthaven van Zaventem werden door Maxime Brunfaut gerealiseerd.

Architectuurcritici beschouwen het sanatorium Lemaire in Tombeek, dat hij samen met zijn vader in opdracht van de Prévoyance Sociale ontworpen heeft, als zijn belangrijkste realisatie. Het sanatorium, bedoeld als modelinrichting voor tbc-patienten, opende in september 1937 onder internationale belangstelling zijn deuren. Het monumentale modernistische gebouw, gelegen op de top van een helling in een groot park, strekt zich uit over een lengte van bijna 200 meter en vertoont sterke gelijkenissen met het sanatorium van Alvar Aalto in de buurt van Helsinki. Het gebouw bestaat uit een centrale toegangsvleugel met de algemene diensten waarop loodrecht twee zogenaamde hospitalisatievleugels liggen. In het ontwerp van Brunfauts sanatorium stond het welzijn van de mens centraal, wat gevisualiseerd werd door de omvang en vormgeving van de hospitalisatievleugels. Het speelt in op de omliggende natuur met brede horizontale raampartijen, grote terrassen en een open kuurgalerij die zich uitstrekt over de gehele breedte en diepte van de hospitalisatievleugels. Ook bij de binneninrichting, en speciaal bij het creëren van collectieve ruimten, werd er rekening gehouden met het welzijn van de patiënten die meestal langere tijd in Tombeek verpleegd werden.

Technisch was het een modern ontwerp. Desondanks werd het sanatorium, dat de laatste jaren fungeerde als verzorgingstehuis, midden de jaren 1980 gesloten. In 1992 werden het hele complex en de omgeving beschermd als monument en in 1994 werd het gebouw verkocht aan een vastgoedmakelaar. Vandaag is het sanatorium Lemaire zwaar vervallen en is het door het Sint-Lucasarchief op de lijst geplaatst van bedreigd modernistisch erfgoed.

Niet alleen architectuurkenners, maar ook fotografen zijn overtuigd van de architecturale en esthetische kwaliteiten van Brunfauts sanatorium. Naar aanleiding van het overlijden van Maxime Brunfaut brengen wij een reportage met foto's uit ons archief van hoe het toen was, en foto's van fotograaf Henk van Rensbergen die gefascineerd is door (het verval van) dit belangrijk modernistisch monument.

(zie ook de website van Van Rensbergen: www.abandoned-places.com)

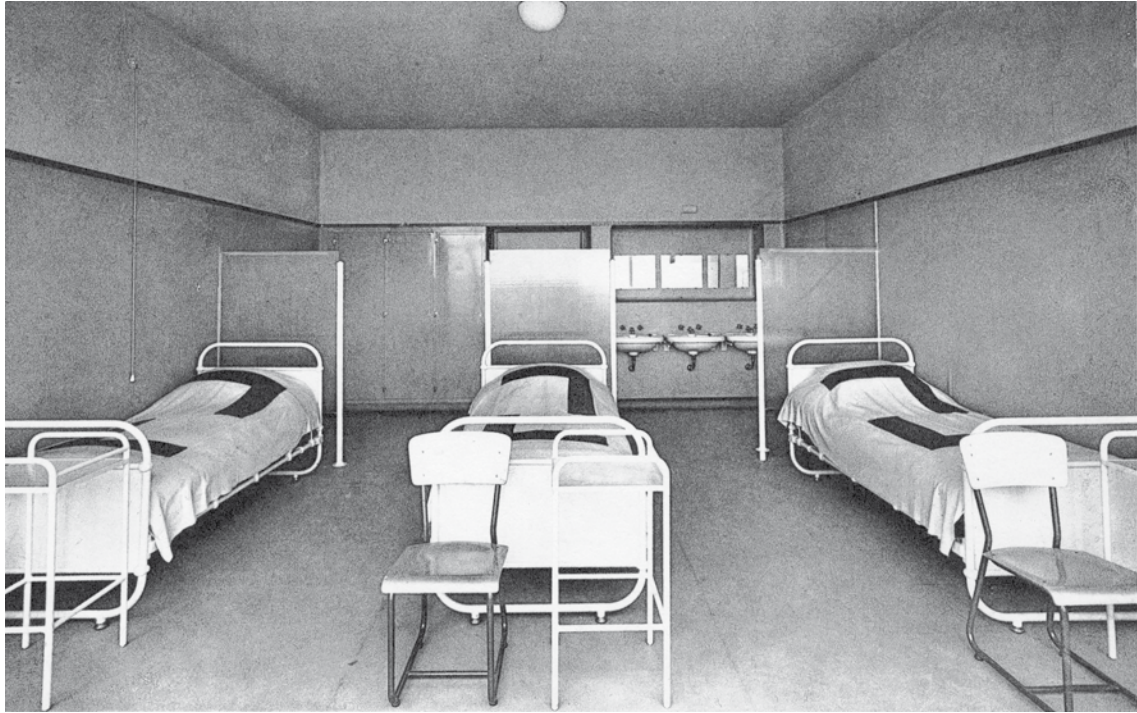
Sanatorium Joseph Lemaire in Tombeek

Koningin Elisabeth en Joseph Lemaire, voorzitter van de PS, bij een bezoek aan het sanatorium in Tombeek

Dezelfde galerij vandaag (foto Henk van Rensbergen, 2000-2001)

Een van de kamers in het sanatorium, 1937

... en wat ervan overblijft (foto Henk van Rensbergen, 2000-2001)

Koning Leopold III en Joseph Lemaire bij de rotonde van het sanatorium, 16 juni 1939

De rotonde vandaag (foto Henk van Rensbergen, 2000-2001)

*Olof Palme, toen voorzitter van de Zweedse sociaal-democraten,
op een LALHI-meeting in 1980 in Stockholm (ARAB)*

Het Zweedse Labour Movement Archives and Library viert zijn eerste honderd jaar

Karin Englund, directeur ARAB

Vertaling uit het Engels: Ludwine Soubry, Amsab-ISG

Het Zweedse Labour Movement Archives and Library, gesticht in 1902, vierde in 2002 zijn honderdste verjaardag. Tot 1977 was de naam van de instelling Arbetarrörelsens Arkiv (Labour Movement Archives). Van dan af, omdat de bibliotheek er een belangrijk deel van is, werd het Arbetarrörelsens Arkiv och Bibliotek. Gewoonlijk wordt de afkorting ARAB gebruikt, ook voor de periode vóór 1977.

De Zweedse arbeidersbeweging: een laatbloeiër

In Zweden kwamen de arbeidersorganisaties zoals we die nu kennen pas tegen het einde van de 19e eeuw tot stand: in 1889 de Socialdemokratiska arbetarepartiet (SAP) (sociaal-democratische partij) en in 1898 de Landsorganisationen (LO) (de confederatie van vakbonden). Vakbonden van verschillende bedrijfstakken, zoals deze van de metaalbewerkers, bestonden al eerder en er waren ook lokale syndicale organisaties. Tussen vakbond en partij was er zowel samenwerking als rivaliteit; het onderscheid tussen de twee was niet altijd even duidelijk en er werd (en wordt nog steeds) stevig gedebateerd over hun respectieve rol.

Een interessante weergave van die voortdurende confrontaties staat te lezen in een geschiedenis geschreven ter gelegenheid van de vijftigste verjaardag van de Metaalarbeidersbond in 1938. Volgens de auteur was het, zeker in de beginjaren, tussen SAP en LO een behoorlijke warboel (“*an intense mess*”) en hij citeert daaromtrent een van de eerste leiders van deze vakbond: “*De eerste dag werd de vakbond gesticht, de tweede dag sloot hij aan bij de partij, de derde dag ging hij in staking.*”⁽²⁾ Sommigen pleitten voor een strikte scheiding van de arbeidersorganisaties: enerzijds de vakbonden, actief in arbeidsge-

bonden kwesties, en anderzijds de partij die zich met maatschappijgebonden materies zou bezighouden. Een debat dat nog steeds aan de gang is.

Op het politieke terrein waren er ook verhitte discussies over de beste strategieën om de situatie van de arbeiders en van de hele samenleving te verbeteren. Wat was beter: revolutie of hervormingen; wettelijke, vredelievende middelen of geweld; samenwerking met de liberalen betreffende het algemeen stemrecht of confrontatie; pacifisme of landsverdediging met algemene dienstplicht? De spanning veroorzaakt door die twee tendensen binnen de sociaal-democratische partij resulteerde in 1917 in het uitzetten van de groep revolutionaire tegenstanders uit de meer reformistische SAP. De groep vormde daarop zijn eigen Sociaal-Democratische Linkse Partij die een paar jaar later de Communistische Partij werd.

Het algemeen stemrecht werd in Zweden pas in 1919 bekomen, en bij de volgende verkiezingen in 1920 behaalden de sociaal-democraten voldoende stemmen om een eerste (in de reeks van vele) minderheidsregering te vormen.

Het begon met de bibliotheken

De leden van de jonge Zweedse arbeidersbeweging waren nieuwsgierig naar de nieuwe ideeën uit Duitsland, Frankrijk, Engeland. Ze probeerden te weten te komen wat er gaande was in de landen waar de arbeiders al vroeger georganiseerd waren. Buitenlandse boeken en pamfletten kwamen Zweden binnen; in 1848 was er al een Zweedse uitgave van het Communistisch Manifest – de allereerste vertaling van het document overigens. Vermits er in Zweden al sinds 1842 een algemene lagerschoolplicht gold, was ook onder de arbeiders de alfabetiseringsgraad aanzienlijk. Ook de mobiliteit van de arbeiders – in eigen land en naar andere landen – was hoog. Zodoende reisden ideeën mee, te voet meestal, of werden ze per brief vrij snel uitgewisseld.

De autoriteiten deden er alles aan om de socialistische agitatie te stoppen, bijvoorbeeld door gevangenisstraffen wegens onvaderlandslievende propaganda; wat het aanzien van de beweging alleen maar deed groeien.

De arbeiders wilden het socialisme bestuderen en hadden dus boeken nodig maar boeken waren duur. Er bestonden wel bibliotheken, maar die waren er enkel voor opzoeken en arbeiders mochten er niet binnen; of het waren privé-uitleenbibliotheken en die hadden niet de lectuur waar de arbeiders behoefte aan hadden. In ieder geval, iets ontleen van deze bibliotheken was uitgesloten, gezien het voor arbeiders te hoge lidgeld en de onmogelijke openingsuren. Daarom openden arbeidersorganisaties zelf bescheiden uitleenbibliotheken. In 1891 fuseerden in Stockholm de meeste ervan in de Stockholm Workers' Library. Op 5 januari 1892 werd deze bibliotheek ingehuldigd in een kleine ruimte in de oude stad, een voormalig bakkerswinkeltje waar voortaan boeken in plaats van broden op de planken stonden. De inhuldiging en de plaats staan beschreven in een brochure ter gelegenheid van de tiende verjaardag van de biblio-

theek: *“Het was er ellendig koud en donker, zonder vensters, minder dan vierhonderd boeken op de schappen en geen cent in de kas van de penningmeester.”*⁽³⁾

In die tien jaar was de bibliotheek echter uitgegroeid tot de meest gebruikte van het land en voor arbeiders de meest toegankelijke. Statistieken tonen een indrukwekkende uitleencapaciteit van zowat vijftigduizend boeken per jaar. Het kleine bakkerijtje was vlug te krap geworden en na een aantal verhuizingen vond de bibliotheek in 1901 een onderkomen in het nieuwe Volkshuis van Stockholm; ze kreeg er zes kamers, waarvan twee leeskamers, toegewezen. Het Volkshuis werd ook de geboorteplaats van ARAB in 1902. Het opstarten van het archief was even bescheiden als de start van de bibliotheek: in een kleine kamer zonder vensters.

Het idee van een instelling voor de archieven van arbeidersbeweging was helemaal nieuw. De Arbeidersbibliotheek was er gekomen naar het voorbeeld van gelijkaardige bibliotheken elders, vooral in Kopenhagen. Van een archiefinstelling voor de jonge arbeidersbeweging was er echter nergens een voorbeeld.

Oscar Borge, visionair en practicus

Het idee om de archieven van de arbeiders te verzamelen en te bewaren, komt waarschijnlijk van een van de bestuursleden van de bibliotheek, namelijk van Oscar Borge. Hij was een natuurwetenschapper, geïnteresseerd in en sympathiserend met de nieuwe, radicale ideeën van arbeiders- en syndicale bewegingen. Beide zouden volgens hem bijdragen tot een nieuwe ontwikkeling van de Zweedse samenleving, dus moesten de documenten van deze ontwikkeling bewaard worden voor toekomstig onderzoek. Reeds in zijn eerste jaarverslag van 1903 vermeldde hij 7519 schenkingen, waarvan 3068 manuscripten en 4418 druksels en verder nog ander uiteenlopend materiaal. Hij benadrukte dat eigenlijk alle soorten materiaal voor verzameling in aanmerking kwamen, *“hoe onbeduidend het ook mag lijken”* en *“dat het ook alle politieke en syndicale organisaties en hun individuele leden betrof”*. *“Dr. Oscar Borge, Archief van de Arbeidersbeweging, Volkshuis, Stockholm, wil graag alle oude documenten, protocollen, statuten en gedrukte memo's die de leden in hun bezit hebben ontvangen”*, staat in een omzendbrief van 1904.

Als er iemand de held van de geschiedenis van ARAB moet zijn, dan is dat wel Oscar Borge, de eerste directeur en drijvende kracht ervan. Gedurende de 35 jaar dat hij directeur was – en meestal de enige voltijdse werknemer – werkte hij ijverig en enthousiast aan het vervolledigen en classificeren van de collecties: *“Als je elke dag een beetje doet, kom je op de duur een heel eind ver”*, placht hij te zeggen.

Zweedse vlaggentoppen (ARAB)

Op het Rode Plein

ARAB is en was altijd gelegen aan het Norra Bantorget in Stockholm, waar ook een groot aantal organisaties van de arbeidersbeweging zijn gevestigd, vandaar de bijnaam 'het Rode Plein'. Maar het is veel meer dan een geografische nabijheid. Tijdens zijn honderdjarig bestaan heeft ARAB altijd de steun gekregen van sociaal-democratische en syndicale leiders. De sociaal-democraat Hjalmar Branting is daarvan een goed voorbeeld. Sinds hij zijn archief en bibliotheek aan ARAB schonk, doen alle sociaal-democratische eerste ministers dat ook met hun persoonlijke archieven. Enkel het officiële materiaal van de ministeries berust bij het Nationaal Archief. Dit geldt ook voor het materiaal van vele andere ministers en deze taakverdeling tussen ARAB en het Nationaal Archief is nu aanvaard. Dit ondanks de pogingen van het hoofd van het Nationaal Archief eind jaren 1980, om Bengt Göransson, de toenmalige minister van Onderwijs en Wetenschappelijk Onderzoek, ervan te overtuigen zijn archief aan het Nationaal Archief te schenken. *"Toen besefte ik ten volle hoe belangrijk ARAB is"*, vertelde Göransson mij later.

Op 1 november 1903 was ARAB klaar voor het publiek. Branting bracht het een bezoek een paar dagen voor de opening. Eén dag voor de opening schreef hij in de krant *Sociaal Demokraten*: *"Van buiten lijkt het nog altijd onbeduidend, ondergebracht in een kleine kamer ergens verscholen in de ruimtes van de bibliotheek in het Volkshuis. Maar het is belangrijk dat er een begin gemaakt werd, dat - en daar ben ik van overtuigd - tot iets buitengewoons en waardevols in zijn soort zal uitgroeien, een bron voor al wie het ontstaan en de groei van de arbeidersbeweging wil beschrijven."* Deze uitspraak weerspiegelt ook Brantings houding op politiek vlak: hij was een geboren reformist. Toen hij later de eerste sociaal-democratische eerste minister werd, schonk hij Borge het manuscript van de regeringsverklaring, evenals de beschrijving van de manier waarop deze tot stand was gekomen. *"Dit verslag van haar totstandkoming verklaart misschien waarom het document in deze instelling thuishoort"*, schreef hij, *"maar die details zijn momenteel nog niet toegankelijk voor het publiek. Wacht tenminste op het einde van onze ambtstermijn!"*

Eigenaars, organisatie en financiering

ARAB ging van start als een onderdeel van de Arbeidersbibliotheek. Vanaf 1 juli 1906 namen de LO en de SAP de verantwoordelijkheid over. In zijn jaarverslag van 1906 benadrukt Borge het belang van deze verandering: *"Enerzijds krijgt het hierdoor een meer officiële status binnen de arbeiderspartij, zodat de organisaties zich meer dan tevoren verplicht voelen het hun gedrukt materiaal te bezorgen. Anderzijds zorgt de verandering van eigenaar voor een veel stevigere financiële basis."* Kort daarop verhuisde ARAB naar zijn eigen ruimtes, twee kamers in het Volkshuis. Sindsdien is ARAB nog vier keer verhuisd, en steeds in

een straal van honderd meter van het Volkshuis en het Rode Plein.

De verandering in 1906 betekende evenwel niet dat ARAB een archiefinstelling van de LO en de SAP werd. Het bleef een open instelling zoals beschreven in de statuten. In 1908 schreef Borge in een brief aan Karel Kieffer in Kopenhagen, waar men overwoog een gelijkaardige instelling op te zetten, dat de archieven in ARAB “*kosteloos voor iedereen en bijgevolg niet uitsluitend voor partijleden of leden van het Nationaal Secretariaat (LO)*” beschikbaar waren.

In 1966, toen de instelling omgevormd werd tot een stichting, bleven de LO en de SAP eigenaars, maar met de regering als bijkomend beheerder. De regeling van drie medebeheerders is nog altijd van kracht. Zij zorgen voor de basisfondsen voor ARAB volgens een verdeelsleutel van 40% voor de LO, 40% voor de regering en 20% voor de SAP. Het bestuur bestaat uit twee vertegenwoordigers van respectievelijk de LO en de regering en één van de SAP. Eén van de twee regeringsvertegenwoordigers is ook hoofd van het Nationaal Archief. De voorzitter is altijd één van de twee vertegenwoordigers van de LO. Bovenop de fondsen verstrekt door de eigenaars ontvangt ARAB bijdragen van een ondersteuningsorganisatie bestaande uit zestien arbeidersorganisaties. Verder zijn er de inkomsten van (het werk voor) de raadplegingen, en de verkoop van het tijdschrift *Arbetarhistoria* en andere ARAB-publicaties. In de loop der jaren is het aantal medewerkers gegroeid van één - Borge - tot dertig.

Een waaier van materialen en activiteiten

ARAB heeft 15.000 meter archiefmateriaal met 5000 archieven van politieke, syndicale en andere organisaties en van personen actief in de beweging. Er zijn 150 buitenlandse archieven en internationale collecties, evenals een uitgebreide collectie foto's, dia's, affiches, films, geluidsbanden, pins en andere materiële relictten. De meer dan 1000 vlaggen zijn het kostbaarste en meest spectaculaire bezit van ARAB. De bibliotheek is nu een wetenschappelijke bibliotheek. Buitenlandse bezoekers - en af en toe nieuwe Zweedse bezoekers - zijn verbaasd dat er zoveel Engelse, Franse en Duitse politieke literatuur beschikbaar is en dat ARAB materiaal van zowel sociaal-democraten, communisten, syndicalisten en vakbonden herbergt. In vele landen zijn er namelijk verschillende instellingen voor verschillende archieven of is er toch minstens een scheiding tussen vakbonden, sociaal-democraten en communisten. Onze bezoekers stellen deze 'oecumenische' schikking ten eerste op prijs. De verklaring daarvoor is zoals zo dikwijls te vinden in de geschiedenis zelf. Het verzamelen van materiaal begon toen ook de arbeidersbewegingen opkwamen. Er was altijd al een nauwe samenwerking geweest tussen de sociaal-democraten en de vakbonden en ARAB bestond al voor de scheiding tussen sociaal-democraten en communisten. Nog iets wat sommige bezoekers verbaast is dat sommige organisaties zélf zoveel bewaard hebben. In zijn *Geschiedenis van de Metaalbewerker* vermeldt de auteur: “*Er zijn in ons land waarschijnlijk*

maar weinig organisaties die hun documenten zo goed geordend bewaard hebben als de IJzer- en Metaalarbeidersbond.”⁽⁴⁾ Van de brieven uit de vroegste periode van de vakbond had hij er maar zes niet teruggevonden! De auteur geeft er geen verklaring voor, maar één verklaring zou heel goed kunnen zijn dat alle volksbewegingen toen het belang van correct organisatiewerk benadrukten. Gedisciplineerde meetings met een lijst van sprekers en duidelijk geformuleerde voorstellen waren belangrijk. Het verslag van de vorige meeting moest altijd ter goedkeuring voorgelezen worden zodat er geen wijzigingen mogelijk waren... Kortom, de formaliteiten rond meetings en besluiten werden beschouwd als een belangrijke voorzorg tegen coups en misdrijven en als een hoeksteen van de democratie.

Vanuit een dergelijk standpunt was het dus belangrijk deze documenten te bewaren. De andere verklaring is natuurlijk dat deze organisaties doordrongen waren van het belang van de strijd voor een betere samenleving.

Tentoonstellingen in plaats van een museum

De veelzijdige functie van ARAB is al heel dikwijls benadrukt: archief, bibliotheek, onderzoekscentrum en museum. Deze combinatie van functies was al in het oorspronkelijke voorstel van 1902 begrepen, alhoewel de rol van museum nooit ten volle werd uitgewerkt. Nu hebben we, dankzij onze ruime behuizing, toch de mogelijkheid om sommige museumstukken tentoon te stellen. Maar het blijft vechten voor (meer) ruimte, dus moet iedere tentoonstelling haar plaats verdedigen tegen de nood aan meer legplanken, meer ruimte voor microfilms, voor computers, voor leeszalen enz.

De tentoonstelling ter gelegenheid van het honderdjarig bestaan omvatte, naast een evocatie van honderd jaar ARAB, ook internationaal materiaal van onder meer solidariteitsbewegingen zoals het Vietnam-comité, het Zweedse hulpcomité voor Spanje, het Chili-comité... Verder een aantal exemplaren van clandestiene literatuur gepubliceerd in de jaren voor en tijdens de Tweede Wereldoorlog. Onschuldige boektitels zoals *Das schöne Österreich*, of *Dr. Oetkers Puddingpulver* moesten de antifascistische inhoud dekken.

Ook het geschenk van Amsab voor ARAB's eeuwfeest was geëxposeerd: tien mooi ingelijste sigarenbanden met de afbeelding van tien beroemde socialisten, Marx, Bebel, Adler en... Hjalmar Branting. Deze miniatuurportretjes werden in 1964 ter gelegenheid van honderd jaar Eerste Internationale uitgegeven.

Een paar andere pronkstukken mochten niet ontbreken, zoals het alleroudste archief dat ARAB bezit: dat van de boekbindersgilde vanaf 1631. Ten slotte, twee kleine bruine kubusjes, niet groter dan suikerkklontjes. Het zijn teerlingen van gevangenisbrood gemaakt door de beroemde agitator August Palm tijdens zijn gevangenschap eind 19e eeuw. Hij was een van de eerste leiders van de sociaal-democraten en uitgever van de

krant *Social Demokraten*. Naast de teerlingen ligt zijn kapotte bril. Bij de schenking ervan zat een briefje van Palm, waarin hij beschrijft hoe zijn bril brak toen hij in een liberale arbeiderskring aan het spreken was en van het podium geduwd werd. Het feit dat hij de bril bewaarde en hem kort na het gebeurde aan ARAB schonk, getuigen van het belang dat hij aan propaganda hechtte en van het vertrouwen dat ook de vroegste leiders in ARAB stelden.

Het leeuwendeel van de ARAB-collectie

Gezien de doelstellingen van ARAB ligt het voor de hand dat de vakbondsarchieven er domineren en, daaropvolgend, de archieven van de sociaal-democratische partij en haar nevenorganisaties. Ook de archieven van de christen-democraten en van de communistische partij zijn vrij omvangrijk. ARAB is gastinstelling voor de nationale organisaties en federaties van de arbeidersbeweging en voor de organisaties van de arbeidersbeweging in de regio van Stockholm. Het lokale en regionale materiaal bevindt zich in regionale en lokale archieven overal in het land.

Onverwacht materiaal

Daarmee wordt het niet-Zweedse materiaal bedoeld, namelijk de buitenlandse archieven en boeken, de internationaal georiënteerde collecties en het internationaal materiaal in Zweedse archieven en collecties. Het oudste buitenlands archief in ARAB is dat van de Union for the Advancement of Socialism in Sweden, een steunorganisatie voor socialistische agitatie en voor het oprichten van vakbonden in de streek van Skåne (Zuid-Zweden), opgestart door in Denemarken verblijvende Zweden.

In 1905 was ARAB reeds in het bezit van 102 archieven van buitenlandse organisaties, onder meer in Oostenrijk, België, Denemarken, Finland, Frankrijk, Duitsland, Hongarije, Nederland, Noorwegen, Polen, Zwitserland, het Verenigd Koninkrijk en de VS. Borge vond het 'vrij onbelangrijk' materiaal omdat het overwegend om gedrukt materiaal gaat. Vandaag blijkt die uitspraak onterecht, het materiaal dat in een periode van honderd jaar verzameld werd is gevarieerd en veelomvattend.

Van de 5000 archieven in ARAB zijn er 150 buitenlandse of internationaal georiënteerde archieven, meestal van personen. De Duitse archieven zijn het talrijkst; ze zijn meestal van politieke vluchtelingen of van vluchtelingenorganisaties. De internationale collecties bevatten materiaal van de Eerste (1864) en de Tweede Internationale (1889), de Socialistische Arbeidersinternationale (1923) en de Socialistische Internationale (1951). Er zijn ook kleinere collecties zoals die van de vakbondsinternationales, de Communistische Internationale, de socialistische en communistische Jeugd- en Vrouweninternationales, de socialistische Arbeiderssportinternationale,...

De meest uitgebreide buitenlandse collectie in de bibliotheek omvat zo'n 400 Franse boeken over en rond Frankrijk in 1848.

Het jubileumjaar 2002

Naar aanleiding van het eeuwfeest organiseerde ARAB een paar internationale congressen. Het ene congres, *Alva Myrdal's Questions to our Time*, stond in het teken van Alva Myrdal, prominente sociaal-democrate en winnares van de Nobelprijs voor de Vrede in 1982. Zij werd geboren in 1902, het stichtingsjaar van ARAB. De centrale vraag die Myrdal zich stelde was: Hoe krijgen we het voor elkaar? Als werkende leden van de maatschappij, die kinderen opvoeden, goede echtgenotes willen zijn, politieke verantwoordelijkheid willen nemen, behoorlijke huizen en scholen willen, blijvende wereldvrede en een eerlijke verdeling van de rijkdom in de wereld.⁽⁵⁾ Het andere congres, *The Labour Movement on the Threshold of two Centuries*, vergeleek de arbeidersbeweging van twee eeuwwisselingen, die van 1900 en die van 2000. Ten slotte was er het jaarlijkse IALHI-congres, deze keer in Stockholm, waarop ik het algemeen secretariaat van de vereniging overnam van Wouter Steenhaut.⁽⁶⁾

(1) In dit artikel wil ik de lezers een kort overzicht geven van een eeuw geschiedenis van ARAB en zijn collectie, in het bijzonder het niet-Zweedse materiaal. Daarvoor baseer ik mij hoofdzakelijk op drie van de publicaties die ter gelegenheid van het eeuwfeest geschreven werden. Deze zijn: M. GRASS in collaboration with H. LARSSON, *Labours' memory - The Labour Movement Archives and Library 1902-2002*, Stockholm, 2002, over de geschiedenis van ARAB; M. GRASS, G. LITZELL, K. MISGELD (reds.), *The World in the Basement - International material in Archives and collections*, Stockholm, 2002, over ARAB's buitenlands en internationaal materiaal; en het niet uit het Zweeds vertaalde L. OLSSON & L. EKDAL, *Klass i rörelse - Arbeterrörelsen i svensk samhällsutveckling*, Stockholm, 2002.

(2) J. LINDGREN, *Metallindustriarbetareförbundets historia I*, Stockholm 1938, p 475.

(3) E. NILSSON, *Stockholms arbetarebibliotek 1892-1902 - Redogörelse utgifven till tioårsdagen*, Stockholm, 1902, p. 10.

(4) J. LINDGREN, *Metallindustriarbetareförbundets [...]*, p V.

(5) De papers van het internationaal congres 'Alva Myrdal's questions to our time' zijn te vinden op www.pcr.uu.se/myrdal/myrdalalva.htm

(6) Adres van de home page van ARAB: www.arbarkiv.nu

**International Congress
Consumerism versus Capitalism? Ghent,
16-18 October 2003**

Martijn Vandenbroucke, Amsab-ISG

De in de 19e eeuw ontstane coöperatieve gedachte is oorspronkelijk een liberaal concept. Het begrip werd echter al snel overgenomen en heringevuld door de arbeidersbeweging: de coöperatieve beweging moest een sterk alternatief worden voor het gangbare kapitalistische model.

Het voorbije decennium is er in de historiografie van de arbeidersbeweging een toenemende belangstelling voor allerlei vormen van self-help en consumptie. Recente proefschriften tonen aan dat inzicht in de omvang en de evolutie van de coöperatieve beweging onontbeerlijk is voor tal van wetenschappelijke onderzoeksvelden, zoals dit van de consumptie, de verzuiling, de partijvorming,...

Heel wat vragen in het onderzoeksveld van de coöperaties kunnen echter nog een breder antwoord krijgen. Wat is het economische belang van de self-help? Wat zijn de verschillende aspecten van de coöperatieve identiteit? Welke zijn de sociaal-economische aspecten van de coöperatieve consumptie als een alter-

natief voor de kapitalistische economie? Hoe verhielden de coöperaties zich tot de politieke besluitvorming?

Om heldere antwoorden op deze en andere vragen te krijgen moet men de coöperatie in een breed internationaal comparatief perspectief plaatsen. Vandaar de noodzaak en het belang van een internationaal congres.

Met de vertoning op donderdagavond van een viertal fragmenten van films uit de periode 1938-1944, opgezet of gepromoot door organisaties van de Britse coöperatieve beweging, voorzien van deskundig commentaar door dr. Allan Burton, werd meteen de toon gezet. De aanwezigen kregen diverse invalshoeken op de coöperatieve wereld aangeboden, gaande van een pompeuze viering in het Wembley Stadium tot een jeugdkamp van de Woodcraft Folk.

Vrijdag begon het 'ernstige' werk met een aaneenschakeling van boeiende lezingen, waarin de luisteraar werd overweldigd door impressies over de wereld van de coöperatie. In een eerste serie lezingen werd gepeild naar de oorzaken van het verdwijnen van de coöperaties. Het Duitse voorbeeld (dr. Michael Prinz) toonde aan dat de aansluiting van grote groepen middenstanders tot een enorme groei van de coöperaties leidde, maar tegelijk een van de oorzaken was van de val: toen bleek dat deze groepen na het afremmen van de inflatie opnieuw zelfbedruipend konden worden, keerden ze zich opnieuw van de coöperaties af. Dr. Peter Gurney toonde in zijn lezing over de marginalisatie van het coöperatieve alternatief in Groot-Brittannië duidelijk aan dat door het veranderende beeld van

*Marcel van der Linden, een van de chairs,
op het colloquium (foto Sonny Plasschaert)*

de consument, als gevolg van toenevende individualisering in de snel evoluerende post-industriële samenleving, de coöperatie dan ook noodgedwongen andere vormen moest aannemen. Prof. Victor Pestoff vulde deze visie verder aan met zijn ervaringen over het onderzoek van de Zweedse coöperatieve beweging, waaruit duidelijk blijkt dat men vandaag een grotere behoefte heeft aan betrouwbare persoonlijke sociale diensten (bv. kinderopvang) dan aan goederen voor dagelijkse consumptie. Bovendien heeft de Zweedse coöperatie (dr. Peder Aléx) zich een duidelijk gemoderniseerde ideologie aangemeten, door haar nadruk op fair trade en haar opstelling als vredesbeweging.

Misschien is in deze transformatie ook de verklaring voor het hedendaagse succes van de coöperatie in Italië (dr. Patrizia Battilani) en Japan (Akira Kurimoto) te vinden. In Italië hebben de versplinterde coöperaties zich met succes regionaal gecentraliseerd, ze hebben een nieuwe strategie met het accent op technologische en organisatorische reorganisatie gevolgd en de concurrentie met de kapitalistische ondernemingen aangegaan. Het Japanse model van de Han-groepen vertoont dan weer heel wat verschillen met de Europese klassieke invulling van de coöperatieve definiëring. De Japanse coöperaties leggen de nadruk op een commerciële strategie waar één bepaalde niche wordt opgezocht (de kleinhandel), ze zijn onlosmakelijk verbonden met consumptie en ze vereisen een actieve deelname van de leden. Ondanks de bijna diametraal tegengestelde aanpak van deze laatste twee coöperaties, blijkt net dat

beide zich op hun eigen wijze aangepast hebben aan de voortdurend wijzigende sociaal-economische realiteit. Met de lezing van dr. Aspha Bijnaar werd een concreet actueel voorbeeld gegeven van hoe een coöperatie zich aan een specifieke situatie heeft aangepast: de Surinaamse kasmoni, coöperatieve spaarkassen (ook wel tontines genoemd) die de kern vormen van de informele economie.

Een aantal lezingen focusten op de verhoudingen van de coöperaties met de socialistische partijen in hun land. In België (dr. Hendrik Defoort) gold de coöperatie lange tijd als financieringsorgaan van de socialistische partijmachine, al werden hier heel wat ideologische bezwaren bij geplaatst. Ons land was daarmee niet het enige waar politiek en coöperatie nader tot elkaar kwamen. Dr. Patricia Toucas zette in haar lezing uiteen hoe de in Frankrijk aanvankelijk verdeelde coöperatieve beweging zich rond de drieënheid verkoop zonder winst, democratisch beheer en politieke neutraliteit weet te verenigen. Uit het referaat van dr. Mary Hilson bleek dat de Zweedse en Britse coöperatieve bewegingen onder druk van de voedseltekorten en de woekerprijzen tijdens de hongerwinter 1916-17 even hun apathische houding ten opzichte van de politiek verlieten. In beide landen deden ze dit echter op een andere manier: terwijl in Groot-Brittannië zelfs werd overgegaan tot de oprichting van een Co-operative Party (onder de vleugels van de Labour Party) volgde men in Zweden het Franse voorbeeld van strikte neutraliteit, en werd gekozen voor een opstelling als politieke drukkingsgroep. Meestal bleef het succes vrij beperkt, zoals het

voorbeeld van Zwitserland (dr. Bernard Degen) aantoont: ofwel waren de coöperaties veel te klein om enige druk uit te oefenen, ofwel verzetten ze zich niet tegen de kapitalistische ondernemingen. Dat het overigens niet vanzelfsprekend was dat de coöperatie bij de socialistische partij aanleunde, toont het Scandinavische voorbeeld (prof. Even Lange en dr. Iselin Theien) aan: de coöperaties hadden er zowel banden met de sociaal-democratische als de liberale beweging, afhankelijk van de regio (stedelijk of landelijk) waar ze opereerden. Het is dus duidelijk dat de coöperaties in heel wat verschillende gedaanten verschijnen, afhankelijk van hun historische ontstaan. Hun overleven was ook afhankelijk van de mate waarin ze erin slaagden zich in te passen in de transformerende sociaal-economische situatie; in sommige landen slaagden ze daar duidelijk beter in dan in andere.

Tijdens dit internationaal congres werden heel nieuwe invalshoeken voor de zoektocht naar het verleden van de coöperatieve beweging en haar rol in de sociaal-economische evolutie onderzocht. Toch bleef, in tegenstelling tot de opzet van het congres, de geïnteresseerde onderzoeker verstoken van enig zicht op de relatie van de coöperatieve beweging met andere maatschappelijk-filosofische stromingen. Verder duidde dr. Glenn Rayp in zijn conclusies op de verwaarlozing van het onderzoek naar de verhouding tussen coöperaties en private ondernemingen. De oorzaak hiervan is deels terug te vinden in het feit dat historici niet over de methodologische tools beschikken om

de coöperatie binnen een economische context te bestuderen. Hier ligt nog een onontgonnen gebied, waarvan de exploitatie noodzakelijk is om een heldere (en noodzakelijke) blik vanuit economisch perspectief op de coöperatie te kunnen werpen.

De inzet van een tolk had de resultaten van het congres nog een grotere waarde kunnen geven. Dit doet echter niets af van het feit dat de te verschijnen acta zeker een aanrader zijn voor alle geïnteresseerden, die wensen ondergedompeld te worden in de wereld van de coöperatie.

K R O N I E K

**XXXIVth conference
of the International As-
sociation of Labour History
Institutions (IALHI), Dublin,
3-6 September 2003**

Donald Weber, Amsab-ISG

Van 3 tot 6 september 2003 vond in Dublin de 34e bijeenkomst plaats van de International Association of Labour History Institutions (IALHI). Bijna zeventig vertegenwoordigers uit vijftien landen, waaronder Zuid-Afrika, Rusland, USA en een groot aantal Europese landen, namen deel aan de sessies. Gastheer was ditmaal de Irish Labour History Society (IHLS). Deze kleine maar enthousiaste vereniging werd in 1973 opgericht, maar

draait nog steeds volledig op vrijwilligers. Ook het prachtige historische gebouw even buiten Dublin waarover zij beschikt, genaamd 'Beggar's Bush', is helaas niet geschikt voor grote wetenschappelijke bijeenkomsten. De conferentie vond dan ook plaats in het torengebouw van de Ierse vakbond in hartje Dublin - met zijn twintig verdiepingen meteen het hoogste gebouw van de stad. IHLS-voorzitter Kieran Jack McGinley zat de conferentie voor.

De 34e IALHI-conferentie plaatste de focus op digitale projecten betreffende 'labour history'. Een aantal IALHI-leden stelde projecten voor. Hierna volgt een korte selectie.

Marcus Sommerstange van de Duitse Friedrich-Ebert-Stiftung (FES) presenteerde *Socialist Internationals - a Bibliography*, een on-linebibliografie van de historische publicaties van diverse internationale socialistische organisaties. Het ging in feite over een vervolg op het in 2000 beëindigde IALHI-project *Socialist Internationals: a bibliography: publications of the Social-Democratic and Socialist Internationals 1914-2000*, een studie uitgevoerd onder leiding van Gerd Callesen. De lijst van de publicaties kan nu ook via het internet geraadpleegd worden.

De Britse vakbond stelde een nieuwe website voor rond vakbondsgeschiedenis, een educatief project in het kader van de permanente vorming: *The Union Makes Us Strong - TUC History Online*. De site bevat onder meer een prachtige bibliofiele presentatie van een van de basisteksten van het Britse socialisme, *The Ragged Trousered Philantropists* van Robert Tressell (1914). Nogal wat deel-

nemers stelden zich evenwel vragen bij de relevantie van het presenteren van een website op een conferentie, als de presentatie zich beperkt tot het doorlopen van de verschillende webpagina's. Des te meer omdat onze onfortuinlijke Ierse gastheer er het grootste deel van de bijeenkomst niet in slaagde om een internetconnectie aan te bieden vanop het podium, en de webpresentatie zich aanvankelijk beperkte tot het tonen van enkele offline printscreens.

Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis stelde het project *ODIS - Database of Intermediary Structures* voor, voor de gemiddelde lezer van *Brood & Rozen* wellicht geen onbekende meer. Het ambitieuze project, dat ruimte biedt voor historische informatie omtrent *alle* verenigingen en personen die een rol hebben gespeeld in de sociale geschiedenis van Vlaanderen en België, maakte indruk op de aanwezigen. Uit de vragenronde achteraf bleek dat in nogal wat landen gelijkaardige plannen bestaan, maar buiten België is tot nog toe geen initiatief met een dergelijke reikwijdte tot stand gekomen, al werden door onze collega's in Denemarken reeds een aantal stappen gezet (<http://www.aba.dk>).

De voornaamste bijdrage van de conferentie was evenwel voorbehouden voor het International Institute of Social History (IISH), dat uitpakte met een lang aangekondigd en veelbelovend project. Marien van der Heijden gaf toelichting bij het plan om een zoekinstrument te ontwikkelen dat *alle* gegevens op het internet rond 'labour history' zou toegankelijk maken door middel van één centrale zoekactie, ongeacht of die gegevens zich

op het internet bevinden in de vorm van webpagina's, teksten, steekkaarten in databanken enz. Een uniek project, grote zoekmachines zoals Google bieden immers momenteel wel toegang tot webpagina's van websites, maar niet tot de inhoud van databanken op die websites. In essentie komt het project erop neer dat de aanbieders van informatie op het internet periodiek kopieën van hun webpagina's, databanken enz. zouden bezorgen aan het IISH, dat alles zou converteren naar de standaardtaal XML en vanop de IISH-website doorzoekbaar maken. Van der Heijden riep de IALHI-leden op om deel te nemen aan het project, dat zich momenteel in de fase van planning bevindt. Verschillende organisaties, waaronder Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, boden zich aan. Wordt ongetwijfeld vervolgd.

Een aanzienlijk gedeelte van de conferentie was voorbehouden voor kennismaking met de situatie van de 'labour history' in Ierland. Er waren voordrachten over onder meer *Labour Movement History in Ireland* door Barry Desmond, en *Labour Archives in Ireland* door Francis Devine, en bezoeken aan Beggar's Bush (Irish Labour History Society), Leinster House (het Ierse parlement), National Archive, National Library, Trinity College (de oudste Ierse universiteit), Mansion House (stadhuis van Dublin) en... de Guinness Brewery.

In een land als Ierland, dat helemaal doorwasemd is van geschiedenis, konden historische referenties niet ontbreken. De IALHI-conferentie in Dublin viel ongeveer samen met de herdenking van de grote transportarbeidersstaking van

1913 in dezelfde stad. Het was de grootste staking in de Ierse geschiedenis, en "*the nearest thing this country has ever seen to a socialist revolution*", zoals een journalist opmerkte in de *Irish Times* van 25 augustus 2003. De staking werd uitgeroepen door de Irish Transport and General Workers' Union (ITGWU), de voorloper van de huidige grootste vakbond van Ierland. Hoewel de staking een fiasco werd, en op zich niet meteen een historische gebeurtenis van doorslaggevend belang voor de sociale geschiedenis van Ierland, kan men enkel met bewondering kijken naar de wijze waarop de Ieren verhalen maken van hun eigen geschiedenis, en in dit geval, van de staking, de hongervinter die de stakers doormaakten, en de tragische, charismatische figuur van vakbondsleider Jim Larkin (<http://www.irelandsown.net/larkin.html>).

Socialist Internationals - a Bibliography
<http://library.fes.de/library/english/si.html>

The Union Makes Us Strong - TUC History Online
<http://www.unionhistory.info>

ODIS - Database of Intermediary Structures
<http://www.odis.be>

International Institute of Social History (IISH)
<http://www.iisg.nl>

**Grote broer, kleine broer
ICA/SPP-conferentie,
11-13 september 2003, Ma-
drid**

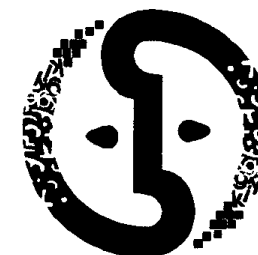
Piet Creve, Amsab-ISG

Van 11 tot en met 13 september ll. had in de gebouwen van de Spaanse senaat in Madrid de jaarlijkse bijeenkomst plaats van de Sectie Archieven en Archivarissen van Parlementen en Politieke partijen (SPP) van de Internationale Archiefraad (ICA).⁽¹⁾ Naast een administratief gedeelte staat er op zo'n meeting telkens één thema centraal. Dit jaar was dat de selectieproblematiek. De opkomst was niet echt massaal en toch kregen niet alle sprekers de gelegenheid het onderwerp vanuit hun werksituatie te belichten.⁽²⁾ En daar wringt het schoentje. De overgrote meerderheid van de leden van de sectie zijn verbonden aan een regionaal of nationaal parlement of aan een overheidsarchief. Zij domineren de werkzaamheden. Slechts een klein aantal leden houdt zich bezig met archieven van politieke partijen. Bovendien hebben die instellingen, zoals Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis, doorgaans een bredere werking dan de archieven van een politieke partij.

Het is de vraag of het wel zinvol is grote broer en kleine broer samen te bren-

gen rond één thema. Zonder twijfel is selectie een complexe problematiek in alle archiefinstellingen, maar naargelang de aard van het materiaal waarmee een organisatie werkt, ligt die toch heel anders. Archieven en archivarissen van parlementen werken binnen een wettelijk kader met officiële documenten. Bij die stukken is er sprake van een grote administratieve stroomlijning. Dat maakt de productie van documenten overzichtelijk en voorspelbaar. Vaak is de archiefdienst direct verbonden aan het parlement. Voor Amsab en verwante instellingen geldt eigenlijk het spiegelbeeld. Oplossingen voor het selectieprobleem in de officiële archiefinstellingen kunnen hoogstens inspirerend werken. Zo gaat het idee dat elk archiefproducerend organisme een lijst zou moeten maken van alle stukken dat het genereert, voor iedereen op. Alleen is dat bij overheidsinstanties iets beter afdwingbaar.

Dat het samenbrengen rond één thema van organisaties met een verschillende achtergrond en werking niet zo efficiënt is, blijkt in de SPP wel te zijn doorgedrongen. Op de tweede congresdag stond

Logo van de SPP

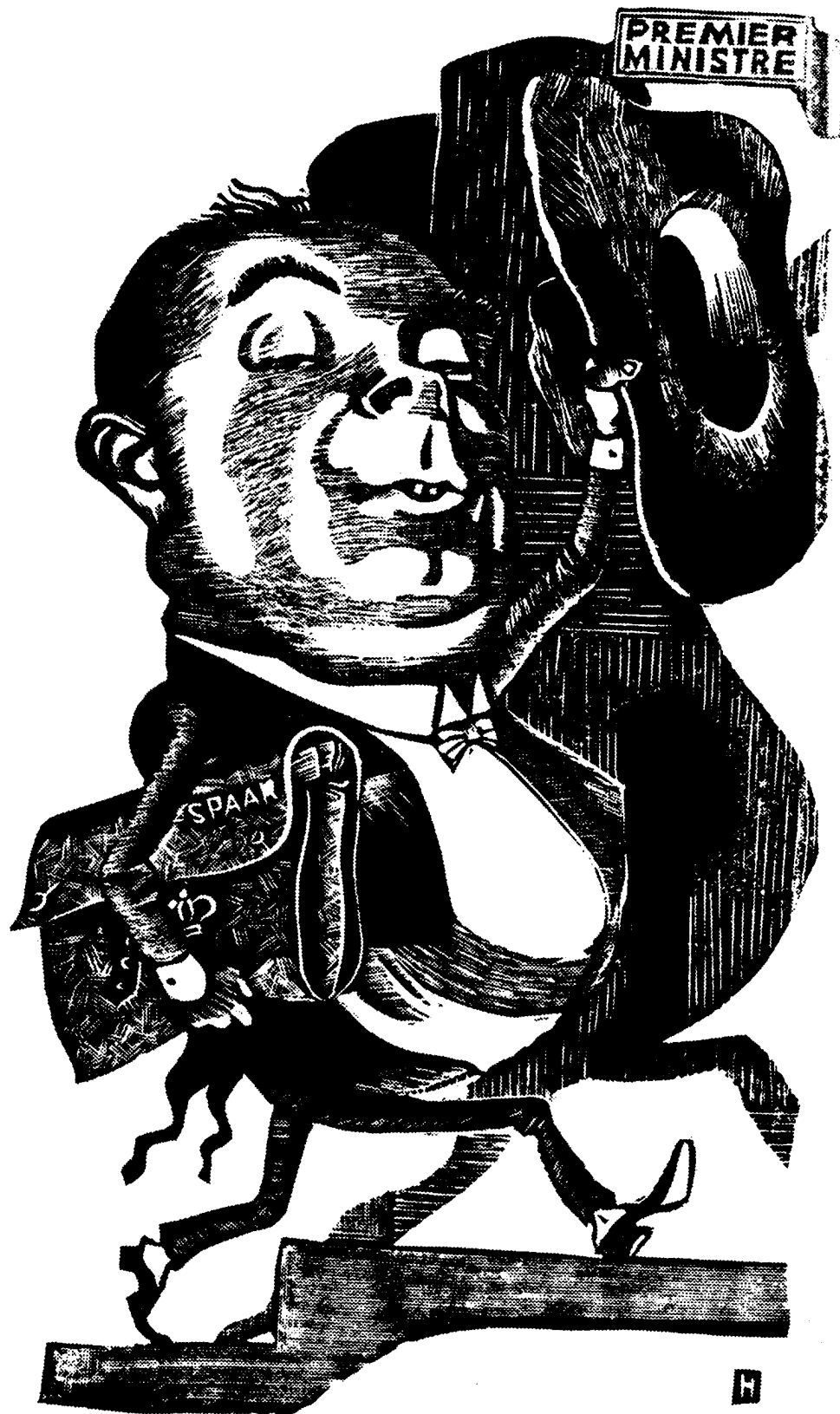
een punt op de agenda dat een mogelijke splitsing naar voor schoof. Het werd snel duidelijk dat een aparte sectie voor archieven en archivarissen van politieke partijen zowel organisatorisch als financieel een onhaalbare kaart is. Wat in de toekomst wel mogelijk moet zijn, is dat grote en kleine broer gedeeltelijk apart werken rond hetzelfde thema. Een benadering vanuit de eigen situatie kan het nut van dergelijke conferenties alleen maar verhogen. De voorzitter van de SPP merkte fijntjes op dat een verhoogde deelname van archieven en archivarissen van politieke partijen daarvoor wel noodzakelijk is. Maar wat is hier oorzaak en gevolg?

De nadruk op archieven en archivarissen van parlementen bleek ook overduidelijk uit het randprogramma: een bezoek aan de Kamer van Volksvertegenwoordigers waar de herinnering aan de mislukte putsch van kolonel Tejero in 1981 levendig wordt gehouden, aan de Senaat en aan het regionale parlement van Castilië - La Mancha in Toledo. Opvallend is dat deze instellingen naast een prachtige infrastructuur ook beschikken over heel wat jonge en overwegend vrouwelijke

archivarissen. Misschien investeren landen met een prille democratie wel meer in hun instellingen en infrastructuur, inclusief de archieven.

(1) Voor een virtueel bezoekje aan de Spaanse senaat, zie www.senado.es. Voor meer informatie over de ICA, zie www.ica.org.

(2) Net zoals vorige keren worden de bijdragen - waaronder die van Amsab - gebundeld. Zie bijvoorbeeld: Die Zugänglichkeit von Parlamentsakten und die audiovisuellen Materialien in Parlaments- und Parteiarchiven = Access to parliamentary records and audio-visual materials in archives of parliaments and political parties / Redaktion von Günter Buchstab - Sankt Augustin: Academia Verlag, 1999, 128 p. - Op titelpagina: Tagung der Sektion der Archive und Archivare der Parlamente und politischen Parteien im Internationalen Archivrat, Stockholm, 4.-6. September 1998.

Arrivé !

Franz Holß (1906-1957): een vergeten kunstenaar

Omar Van Hoeylandt, Amsab-ISG

Een tweetal jaar geleden verraste Dick de Winter het publiek met zijn publicatie *Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler* ⁽¹⁾. Een indrukwekkend boek over leven en werk van een onbekend kunstenaar; een begaafd tekenaar en lino-snijder die zijn talent in dienst stelde van de sociale strijd. Hij keerde zich, zonder compromis, tegen kapitalisme, fascisme en stalinisme en hekelde de politiek van de sociaal-democraten. Het is vreemd dat binnen het milieu van adepten en bewonderaars van Frans Masereel en Wilchar, Frans Holß (pseudoniem voor Franz Wilhelm Meyer) volstrekt onbekend is. Vreemd omdat Franz Holß van 1934 tot het uitbreken van de Tweede Wereldoorlog (mei 1940) in Antwerpen verbleef en met de hulp van Henri Mandel, vader van Ernest, verder bleef werken aan zijn politiek vlijmscherpe lino's. Heel vreemd omdat Holß in onze eigenste collectie periodieken 'overtuigend aanwezig is' met talrijke illustraties in *Spartacus: organe de la Ligue Communiste Internationaliste (Trotskyste) en Belgique*, voortgezet als *La Lutte Ouvrière: organe du Parti Socialiste Révolutionnaire adhérent au Centre pour la 4e Internationale* en in *L'Action Socialiste Révolutionnaire*.

"Sommige mensen krijgen pas naam na hun dood", schreef Chantal De Smet destijds over Frans Masereel. ⁽²⁾ Ook dát werd Franz Holß niet gegeven.

Franz Wilhelm Meyer werd op 2 mei 1906 geboren in het Duitse Gelsenkirchen in het hart van het Ruhrgebied. Zijn vader Karel erkende al vroeg het aangeboren teken-talent van zijn zoon en moedigde hem aan dit verder te ontwikkelen. Er waren ook veel boeken in het ouderlijk huis. Vader Meyer was boekbinder en bibliothecaris van

*Karikatuur van Paul-Henri Spaak door Franz Holß in La Lutte Ouvrière, 21 mei 1938
(D. De Winter, Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler)*

L'assassinat d'Ignace Reiss

Emiel Vandervelde, voorzitter van de Socialistische Internationale, op de korrel genomen door Frans Holß omdat hij politieke moorden op trotskisten negeerde.
(D. De Winter, Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler)

de bibliotheek van de Vakcentrale van Arbeidsorganisaties van Gelsenkirchen. Franz Meyer werd op zestienjarige leeftijd lid van de Kommunistischen Jugend Deutschlands. Hij tekende en ontwierp affiches voor 1-meimanifestaties, met politieke karikaturen illustreerde hij de *Ruhr-Echo*, het officiële partijorgaan van de KPD, en hij werkte mee aan satirische vlugschriften.

Karel Meyer verzette zich tegen de slaafse houding van de KPD ten aanzien van de Sovjet-Unie. Hij verliet in 1932 de KPD en werd lid van de zogenaamde Trotski-Gruppe, een groep linkse opposanten, daarom niet per se aanhangers van Trotski. Politieke ontevredenheid en een gezamenlijke afkeer van het stalinisme verbond deze dissidenten met elkaar.

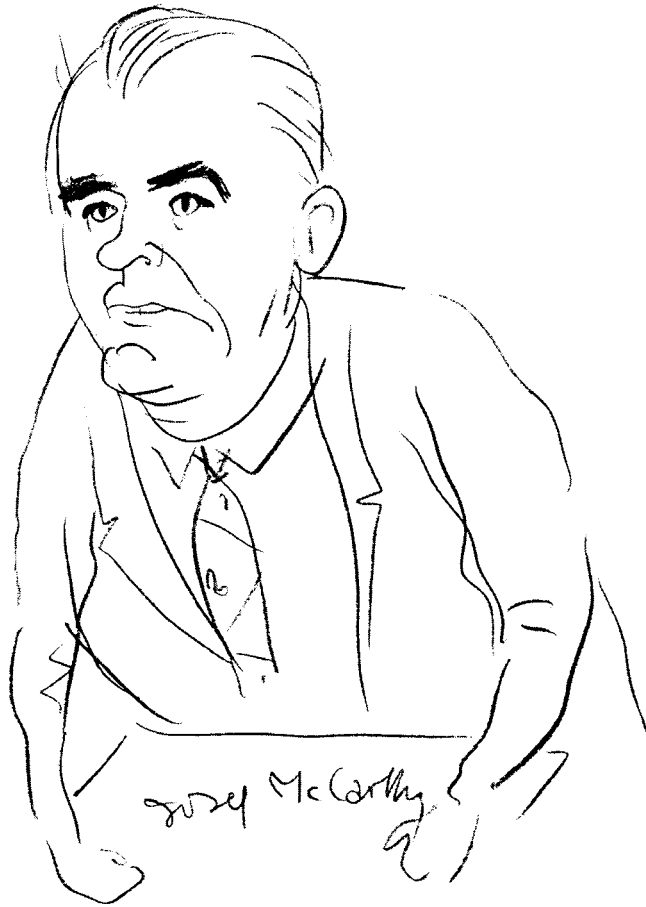
Toen de nazi's in 1933 alle 'foute' boeken in beslag namen, organiseerde Franz Meyer samen met anderen een soort reddingsoperatie voor de vakbondsbibliotheek van zijn vader. Ze verzamelden in het holst van de nacht alle boeken en tijdschriften in verband met socialisme en arbeidersbeweging en maakten alles klaar voor transport naar Nederland. De Gestapo ontdekte de verhuis. Tegen Franz Meyer werd een arrestatiebevel uitgevaardigd; hij vluchtte naar Nederland waar hij asiel kreeg; hij vestigde zich in Amsterdam. Om aan de kost te komen startte hij met de uitgave en verkoop van een reeks hout- en lino-snedes van bekende persoonlijkheden uit de internationale revolutionaire beweging. Hij stelde zichzelf, uit lijfsbehoud, voor als Franz Holß en signeerde met H, FH en B.

Zijn werk bleef niet onopgemerkt. Hij slaagde erin om als vaste illustrator in dienst te komen van de revolutionaire vakcentrale NAS (Nationaal Arbeids Secretariaat) en leverde ongesignde prenten voor het sociaal-democratische satirische blad *De Notenkraker* (in de Amsab-collectie: 1920-1927).

Tussen de Nederlandse vreemdelingenpolitie en de Gestapo werd heel wat informatie uitgewisseld. De leidende Nederlandse kringen hadden in die tijd, net als in de meeste andere westerse landen, een open oog voor Hitlers antibolsjewistische aspiraties. Een en ander had voor gevolg dat de Nederlandse regering maatregelen nam om "vreemdelingen weder naar het land van herkomst uit te leiden" (het heden is nooit veraf!). Joodse en politieke vluchtelingen werden op die manier onherroepelijk de dood ingedreven. Op grond van informatie van de Gestapo werd Franz Meyer in september 1934 aangemaand het land te verlaten.

Ondertussen was zijn werk ook in België opgevalen. Omdat hij in Antwerpen heel waarschijnlijk als illustrator aan de slag kon, vluchtte Meyer clandestien naar België. In Antwerpen werd hij opgevangen door Henri Mandel. Samen met hem startte hij de Dynamo-uitgeverij die trotskistische literatuur verspreidde. Tussendoor bleef hij voortwerken voor de Nederlandse periodieken van het NAS en de RSP (Revolutionair Socialistische Partij) en verzorgde hij zowel de uitgave als de distributie van *Unser Wort: Halbmonatszeitung der IKD* (Internationale Kommunisten Deutschlands) (in de Amsab-collectie: 1936-1940).

Karikatuur van Joseph R. McCarthy, berucht om zijn kruistocht tegen alles wat volgens hem 'communistisch' was (D. De Winter, Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler)

Zijn verblijf in België was overigens legaal. Hij werd ingeschreven bij de Vreemdelingendienst, zijn verblijfsvergunning gold tot 24 februari 1940. In Antwerpen ontmoette hij de leden van de Antwerpse afdeling van de Parti Socialiste Révolutionnaire (PRS). Vanaf 1936 werden in *La Lutte Ouvrière* zijn karikaturen en lino's afgedrukt (in de Amsab-collectie: 1936-1939).

Tijdens een huiszoeking bij een vooraanstaand lid van de PRS werd correspondentie met Meyer over een aantal karikaturen aangetroffen. Hij had zich dus ingelaten met binnenlandse politiek, wat voor vluchtelingen verboden was. Eind augustus 1939 werd hij gevangengenomen en naar het interneringskamp Merksplas overgebracht. Toen Duitsland België in mei 1940 binnenviel, werd Meyer door de Belgische autoriteiten naar Zuid-Frankrijk getransporteerd (op 25 januari van dat jaar werd hij officieel door de Duitse autoriteiten 'ausgebürgert').

De treinen waarmee de vluchtelingen naar Frankrijk werden gestuurd hadden opschriften als 'Spionnen', 'Duitse parachutisten' en 'Vijfde colonne', waardoor de

patriottische bevolking opgehitst werd en op de stations onderweg deze treinen met stenen bekogelde.

Aangekomen in Frankrijk begon voor Meyer een rondgang langs gevangenissen en concentratiekampen. Dankzij zijn artistieke vaardigheden (hij schilderde een kamp-commandant en zijn gezin) kon Meyer een visum voor de Verenigde Staten bemachtigen. Tevergeefs probeerde hij daar zijn aquarellen en politieke lino's te verkopen. Hij moest zich echter als communist in het hysterische McCarthy-tijdperk begin jaren 1950 gedeisd houden, maar hij weigerde als kunstenaar concessies te doen. Hij wou geen commercieel kunstenaar worden. Berooid moest hij naar een andere betrekking uitkijken. Teleurgesteld en verbitterd liet hij zijn politiek engagement varen. Op 9 februari 1957 verongelukte hij op de George Washingtonbrug in New York.

Het grafische werk van Franz Holß is realistisch, niet symbolisch-idealistisch zoals bij Masereel vaak het geval is. Zijn politiek engagement is heel persoonlijk en hartstochtelijk. Hij tekent fel en heftig, geen paradijselijke visioenen of wensdromen, geen utopie. Holß is geen dichter die gewrongen zit om zijn thematiek voortdurend te verruimen en uit te diepen. Hij had daar, voortdurend opgejaagd, geen tijd voor. Hij tekende niet om bijval te oogsten. Hij hekelt de wreedheid van het stalinisme, de moordlust van het fascisme, de lafheid van de slippendragers van Staat en Kapitaal. Hij keert zich tegen het Plan van de Arbeid van Hendrik de Man, hij doorprikt de politieke aspiraties van Paul Henri Spaak, hij neemt Emiel Vandervelde op de korrel omdat hij als voorzitter van de Socialistische Internationale, blind en doof, de georganiseerde politieke moorden op trotskisten negeert. Hij had de moed om dit onrecht uit te beelden.

Een kunstenaar die met dergelijke scherpe prenten zo'n intense spanning weet op te roepen, heeft genoeg in huis om een nadere kennismaking met de rest van zijn oeuvre te rechtvaardigen. Dick de Winter heeft met zijn boek veel goedgemaakt. Niet enkel ten aanzien van deze vergeten kunstenaar maar ook voor wie verzet tegen onverdraagzaamheid, uitbuiting, dictatuur en oorlog meer betekent dan louter een turbulent stuk sociale geschiedenis.

Met het oeuvre van Franz Holß⁽³⁾ zal het niet zo'n vaart lopen als met dat van Masereel. Een échte, dure Franz Holß tegen de muur in het salon... neen en gelukkig maar. Holß is niet zo geschikt om geaaid te worden. Hij bijt!

(1) D. DE WINTER, Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler, Breda: Papieren Tijger, 2001.

(2) C. DE SMET, Maurice Chevalier en Frans Masereel. In: Vlaams Marxistisch Tijdschrift, 7(1972)1.

(3) Het grootste deel van zijn werk bevindt zich in het Internationaal Instituut voor Sociale Geschiedenis (IISG) in Amsterdam.

D. DE WINTER, Franz Holß, kunstenaar op de vlucht voor Hitler, Breda: Papieren Tijger, 2001, 146 p.

Meiden en knechten: stiefkinderen van de sociale kwestie

Peter Heyrman, afdelingshoofd Onderzoek KADOC-K.U.Leuven

Vlamingen hebben iets met dienstpersoneel. Hoewel we in hedendaagse huishoudens nog uiterst zelden meiden en knechten aantreffen, vormen ze een wezenlijk onderdeel van ons collectief geheugen. Populaire boeken over het onderwerp, zoals de vlot aan elkaar geschreven getuigenissen in Diane De Keyzers *Madame est servie*,⁽¹⁾ vinden gretig hun weg naar de kerstboom van onze oma's of tantes. Nostalgische televisieseries en films, veelal van Britse makelij, waarin geblaseerde butlers, naïeve kamermeiden en corpulente kokkinnen de boventoon voeren, kunnen in onze contreien steeds opnieuw op een hoog kijkcijfer rekenen. Wanneer we tijdens onze zomervakantie eens onze campings of strandhanddoek verlaten om wat cultuur te gaan opsnuiven, staan we in de kelders van grote kastelen glimlachend te kijken naar de indrukwekkende fornuizen, potten en pannen, dienstlifen en alkoofjes. Het leven en werk van dienstboden prikkelt onze nieuwsgierigheid. En zoals wel vaker gebeurt, kijken we zowel met afschuw als met vertedering naar dit facet van onze geschiedenis. Afschuw, omdat we ons nooit meer zouden kunnen schikken naar de leef- en werkomstandigheden van het huispersoneel in die ons vreemde jaren. Vertedering, omdat deze arbeid ook kleinburgerlijke huiselijkheid, gezinswarmte, solidariteit en regelmaat lijkt uit te stralen.

De geschiedenis van het dienstpersoneel biedt schijnbaar een overzichtelijke brok sociale geschiedenis op microniveau, een Vlaamse sociale strijd in een notendop. Die huiselijke uitbuiting van de veelal weinig geletterde kinderen van Vlaamse pachters en dagloners door de Franssprekende burgerij beschouwen we als een treffende metafoor

Kindermeisje, Duitsland, 1907

voor de culturele minderwaardigheid en de sociaal-economische achterstelling van Vlaanderen tijdens de voorbije eeuwen. We kunnen deze sociaal-historische realiteiten vaak kruiden met herinneringen, familieverhalen en (soms pittige) anekdotes. Vele Vlamingen hebben inderdaad wel ergens een (over)grootmoeder, oudtante of buurvrouw gekend, die vroeger heeft ‘gediend’. Ze vertelden over de maatschappelijke verschillen en onrechtvaardigheid, het harde en lange werken, de taalbarrières, de opmerkelijke verschillen in levensstijl tussen de burgers in de stad en het Vlaamse plattelandsvolk, de vele regeltjes en harde straffen. Ze kloegen over die sociale ongelijkheid, de lage verloning, de extreme dienstbaarheid die werd vereist, en het gebrek aan privacy. Maar onderhuids waren ze veelal ook wel een beetje fier over wat ze in die huizen hadden meegemaakt, over de kennis en levenswijsheid die ze er hadden opgedaan. Soms beschouwden ze die arbeid ook als (een aanzet tot) een klim op de maatschappelijke ladder. ‘Dienen’ in de stad werd tot na de Tweede Wereldoorlog immers doorgaans hoger aangeslagen dan werken in fabrieken of op het veld. Het huispersoneel koesterde de droom om later met de gespaarde centjes een eigen winkeltje of zaak te openen en op die manier binnen te treden in de door Vlamingen zo begeerde middenklasse.

De geschiedschrijving over het onderwerp heeft duidelijk aangetoond dat de historische realiteit van het huispersoneel veel complexer is dan de stereotiepe projecties die we in ons collectief geheugen hebben ontwikkeld. Toch moet onderstreept worden dat bij historici de aandacht voor het fenomeen slechts vrij laat op gang is gekomen. Het huispersoneel werkte immers in de beslotenheid van de burgerlijke woningen: het was letterlijk en figuurlijk weinig zichtbaar. Historici die wat dieper wilden graven, stootten al snel op een rijkdom aan bronnen. Ongeveer gelijktijdig met de hierboven vermelde bestseller van Diane De Keyser, realiseerde KADOC-K.U.Leuven in 1996 de tentoonstelling *Upstairs Downstairs* en een boek met dezelfde titel, in het kader van het Oost-Vlaamse Museum van de Vlaamse Sociale Strijd. Doel van deze studie was de voordien eerder onzichtbare en anonieme meiden en knechten uitdrukkelijk voor het voetlicht van de sociale geschiedenis te plaatsen. Een breed en multidisciplinair samengesteld auteursteam analyseerde doorheen een betrekkelijk lange periode (1750-1995) de zeer diverse facetten van het fenomeen: arbeidsvoorwaarden, numerieke ontwikkeling, economische betekenis, opleiding, genderaspecten, sociaal statuut, beeldvorming, taalproblematiek enzovoort. Het boek tekende een onderzoekskader uit en formuleerde tal van belangwekkende vragen voor toekomstig studiewerk.⁽²⁾

Het lijkt wel alsof het aldus aangesneden onderzoeksveld vooral ten zuiden van de taalgrens verder bewerkt werd. Valérie Piette (ULB) wijdde in 2000 een indrukwekkende totaalstudie aan het 19e-eeuwse dienstpersoneel.⁽³⁾ De Groupe Interdisciplinaire d’Etudes sur les Femmes van de ULB organiseerde in december 2001 een groots opgezet internationaal colloquium. Onder de noemer *Bonnes pour le service: déclin, professionnalisation & émigration de la domesticité (Europe/Canada 20e siècle)* brachten de organisatoren

toen in de imposante Ancienne Salle du Conseil van deze Brusselse universiteit een schare eminente historici en sociale wetenschappers samen. Een recent themanummer van *Sextant*⁽⁴⁾, het wetenschappelijk tijdschrift van de hoger vermelde onderzoeksgroep, vormt de weerslag van deze wetenschappelijke bijeenkomst. Het colloquium en de publicatie kaders in het zogenaamde *Servant Project* (2001-2004). Suzy Pasleau, hoofd van het Laboratoire de Recherches sur les Sociétés Industrielles (Laboresi) en van het Laboratoire d’Etudes et de Recherches sur l’Information et la Documentation (Leridoc)⁽⁵⁾ van de Universiteit van Luik is er de coördinator van. Dit door de Europese Unie betaalde samenwerkingsverband is gegroeid uit een eerder colloquium over het thema te Praag in september 1996.⁽⁶⁾ Pasleau en haar medewerkers koesteren hoge ambities. Het *Servants Project* stelt zich immers niet tevreden met een (zoveelste) studie van de gezinsstructuren in Europa of van de daar vigerende pedagogische en familiale modellen, maar wil onmiddellijk nagaan welke impact het sociaal fenomeen van de dienstarbeid heeft gehad op de brede sociaal-economische en demografische ontwikkelingen in Europa tijdens de voorbije vijf eeuwen. Dat het dienstpersoneel, in de Europese ruimte en op de lange termijn aanhoudend 10 à 25 procent van de actieve bevolking, een belangrijke sociaal-historische parameter is geweest, wordt inderdaad nog te weinig onderkend. Dat is trouwens ook het geval voor diverse andere socio-economische actoren die doorgaans tot de tertiaire sector worden gerekend. Sociale historici die tot voor enkele decennia veelal een eerder dichotomische visie op de maatschappelijke verhoudingen huldigden, zagen het dienstpersoneel over het hoofd of miskenden zijn eigen-aardige sociale positionering. De dienstboden deelden het lot van enkele andere stiefkinderen van de sociale kwestie, zoals de kleinhandelaars en ambachtslui en de beoefenaars van vrije beroepen.

De bijdragen in het hier besproken nummer van *Sextant* maken duidelijk hoezeer het geschiedkundig onderzoek naar het huispersoneel (vaak verrassende) aanknopingspunten biedt met tal van andere historische subdisciplines. De ‘histoire de la domesticité’ situeert zich inderdaad op het kruispunt van de historische demografie, de brede sociaal-economische historiografie, de geschiedenis van gezin en onderwijs, de stadsge-schiedenis, de mentaliteitsgeschiedenis en zelfs de historische antropologie. Antoinette Fauve-Chamoux, lector aan de Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales in Parijs, schetst terzake in haar inleidende bijdrage een breed, internationaal historiografisch panorama, beslist een aanrader voor wie snel wegwijs wil raken in de groeiende literatuur over het onderwerp. Vanzelfsprekend kunnen er opmerkelijke verschillen worden vastgesteld in de kenmerken en evolutie van de dienstarbeid in de diverse (Europese) landen. Die divergenties zijn veelal te correleren met factoren als industrieel-commerciële ontwikkeling, eigendomsstructuur, erfrecht, nuptiale modellen, gezinsgrootte enzovoort. Er kunnen daarom ook grote interregionale verschillen worden vastgesteld in de timing van de reeds herhaaldelijk gesignaleerde ‘dubbele democratisering’ van deze arbeid. Vanaf het midden van de 19e eeuw deden, naast de adel, ook burgerlijke

en zelfs kleinburgerlijke gezinnen een beroep op dienstboden. Het rekruteringssterrein van deze meiden en knechten werd stelselmatig verbreed en verdiept. Ook in de kwantitatieve terugval van dit soort werk na de Eerste Wereldoorlog kunnen er tussen de Europese landen en gewesten grote verschillen worden vastgesteld.

Maar er zijn ook opmerkelijke overeenkomsten. Zo lijkt het een algemeen geldend patroon dat het merendeel van het dienstpersoneel afkomstig was uit achtergebleven rurale streken. Fauve-Chamoux toont aan hoe het fenomeen daarom een aanknopingspunt biedt voor onderzoek naar de (socio-economische, politieke, culturele,...) verhoudingen tussen stad en platteland, een maatschappelijke breuklijn die inderdaad nog veel te weinig werd bestudeerd. Dat er enkele dochters werden uitgezonden om te 'gaan dienen' was voor vele landelijke gezinnen immers dikwijls een weloverwogen onderdeel van hun overlevingsstrategie. Zoals reeds hoger aangehaald, werd werken als dienstbode ook beschouwd als (de aanzet tot) een stap op de maatschappelijke ladder. Verder studiewerk kan daarom belangrijke inzichten aandragen inzake de bepalende mechanismen van de gezinseconomie en de vaak complexe processen van intra-generationale sociale mobiliteit tijdens de 19e en 20e eeuw.⁽⁷⁾

Omdat naar de dienstarbeid in de lange 19e eeuw al relatief wat onderzoek is verricht, werd tijdens het colloquium en in de daaruit resulterende publicatie vooral aandacht geschonken aan de evoluties in het interbellum en in de naoorlogse periode. Dat de situatie van het dienstpersoneel in de tussenoorlogse periode belangrijke verschillen vertoonde met deze in de voorgaande decennia, wordt onmiddellijk duidelijk in een indringende statistische analyse van Eliane Gubin. De terugval van het aantal meiden en knechten, reeds merkbaar voor 1914, kwam na de Eerste Wereldoorlog in een stroomversnelling en werd slechts schuchter omgebogen tijdens de crisisjaren 1930. Bij het dienstpersoneel nam het contingent niet-inwonend huispersoneel en het aantal vreemdelingen duidelijk toe. Vrouwen ('dienen' werd in toenemende mate een vrouwelijk gebeuren) leken almaar minder geneigd om voor dit archaïsch beroep te kiezen. Ter verklaring worden verbanden gelegd met de hoge nuptialiteit na de Wapenstilstand, het toenemend aantal tewerkstellingsmogelijkheden voor vrouwen in de jaren 1920, het door diverse maatschappelijke groepen gepropageerde ideaalbeeld van de vrouw aan de haard, de instroom van goedkope migrantenarbeid in de tweede helft van de jaren 1930 enzovoort. Gubin wijst ook terecht op het modernistisch ideaalbeeld van gezinsleven en huiselijke arbeid dat tijdens de jaren 1920 opgeld maakte. Nieuwe apparaten (stofzuigers, wasmachines, kookformuizen e.d.) leken de meiden overbodig te maken. Moderne gezinnen koesterden hun intimiteit en privacy en wensten geen pottenkijkers.

In de burgerij was ondertussen sinds de eeuwwisseling een aanhoudende klaagzang te horen over hoe moeilijk het wel was om nog deftig, kundig en betrouwbaar huisper-

soneel te vinden. Sociale wetenschappers, geneesheren, juristen, pedagogen, moralisten, feministen en zelfs architecten hebben eindeloos over deze 'dienstbodenkwesitie' geredekaveld. Ze kwam zelfs ruim aan bod op het politieke forum. Men pleitte voor een verbetering van de huishoudopleiding, een betere regulering en controle van de plaatsingsbureaus, een groter verantwoordelijkheidsgevoel bij de patrouns en pas gaandeweg voor betere werk- en levensvoorwaarden en meer sociale bescherming. Het hele debat vertoont opmerkelijke overeenkomsten met de discussies over het leerwezen in de (kunst)ambachten. Ook dit was een 'sociaal waardevolle' professionele/educatieve categorie die door de moderniteit leek te worden weggevaagd en die men daarom aan conservatieve zijde ten allen prijze wilde handhaven en revitaliseren.⁽⁸⁾

Het hele dienstbodenvraagstuk vond ook zijn weerslag in de contemporaine literatuur. De jonge cultuurhistorica Cécile Vanderpelen beschrijft in haar bijdrage de beeldvorming in verband met meiden en knechten in de Franstalige katholieke literatuur van de tussenoorlogse periode. De ideaaltypische 'bonne servante flamande' komt er voor het voetlicht als een uiterst serviele, ijverige, vrome, soms ietwat naïeve maar steeds goedhartige meid, een ankerpunt voor het gezinsleven. Vanderpelen verbindt deze stereotiepe afbeelding met de pertinente manier waarop binnen de Franstalige burgerij de traditionele gezinswaarden en -harmonie werd gecultiveerd, met haar holistisch wereldbeeld, haar streven naar authenticiteit en zelfs met haar droom om de groeiende linguïstische en regionale tegenstellingen in de Belgische samenleving te overbruggen: *"Pendant longtemps, les servantes flamandes n'ont-elles pas été les représentantes par excellence de la Flandre dans les régions francophones du pays?"*

Diezelfde burgerij verzette zich echter met hand en tand tegen de syndicalisering van het huispersoneel. Enkele belangrijke inspanningen van socialistische zijde ten spijt, was het bovenal de christelijke sociale vrouwenbeweging (bv. Maria Baers) die daarvan werk zou maken. Het huispersoneel was ruimtelijk verspreid, bleef vaak verborgen voor de buitenwereld en had ook bitter weinig vrije tijd. De organisatie ervan vergde veel inspanningen. Via studiekringen, vormingsinitiatieven, dienstverlenende secretariaten enzovoort kon moeizaam een syndicale omkadering op poten worden gezet. In de werking van de katholieke arbeidersjeugd (VKAJ/JOCF) waren de dienstboden een prominente doelgroep. Valérie Piette onderstreept in haar bijdrage volgens mij ietwat te exclusief de educatieve en moraliserende doelstellingen van deze organisaties en gaat zo voorbij aan de (inderdaad niet ideaaltypische) emancipatorische en syndicale functies die binnen de katholieke vrouwenbeweging werden waargemaakt.⁽⁹⁾

De totstandkoming van een volwaardig sociaal statuut voor het dienstpersoneel liet in België zeer lang op zich wachten. Tussen het eerste voorstel van Max Hallet terzake (1923) en de goedkeuring van de wet-Posson op de arbeidsovereenkomst voor huispersoneel in 1970 lag inderdaad bijna een halve eeuw! Er werd eindeloos getwist

of het werk van dienstboden inderdaad als echte arbeid kon worden bestempeld en dus betrokken moest worden bij de schuchtere en stapsgewijze regulering van de arbeidsmarkt. Partijpolitieke besommingen en de geringe syndicale slagkracht van het dienstpersoneel kunnen hier als verklaringen worden aangereikt. Maar misschien had de blindheid van de Belgische beleidsmakers ook wel meer prozaïsche redenen: ze waren in deze sociale kwestie immers doorgaans allemaal werkgever.

Het is een grote verdienste van het themanummer van *Sextant* dat de behandelde sociale thematiek uitdrukkelijk wordt gekoppeld aan de genderhistory en aan de migratiegeschiedenis, niet toevallig disciplines die in de onderzoekstraditie van het Departement Geschiedenis van de ULB een prominente plaats innemen. De bijdragen van Anne Morelli en van Germaine Goetzinger leren hoe de Belgische burgerij, door het groeiend gebrek aan goedkope en dociele Vlaamse meiden en knechten, snel andere contingenten begon aan te spreken. Eerst bracht men 'brave' Luxemburgse meisjes naar Brussel, in de jaren 1930 werden berooide vrouwelijke immigranten uit Italië, Duitsland en Polen gerekruteerd. Vanaf de jaren 1950 waren er vrouwen en dochters van Spaanse, Portugese en Griekse immigranten 'beschikbaar'. En sinds de jaren 1960 kon huispersoneel worden gerekruteerd uit de groeiende groep Marokkaanse, Turkse, Congolese, Filipijnse...en opnieuw Poolse werkkrachten. De internationale benadering geeft deze bundel duidelijk een belangrijke meerwaarde. De analyse van de Geneefse hoogleraar Anne-Lease Head-König leert bijvoorbeeld hoe het 'dienstbodendebat' ook in Zwitserland werd gevoerd, en dit vaak met dezelfde argumenten als in België. Het artikel van Raffaëlla Sarti biedt een diepgaande studie van deze socio-professionele categorie in fascistisch Italië. Denyse Baillargeon, hoogleraar aan de universiteit van Montreal, brengt het verhaal van de Canadese 'aides maternelles' (1928-1940). Deze kinderverzorgsters werden ingeschakeld in de huisgezinnen teneinde de hoge kindersterfte terug te dringen, maar werden er veelal misbruikt als goedkope huishoudhulpjes.

Ten slotte moet worden onderstreept dat de analyse van de problematiek hier expliciet wordt doorgetrokken tot op vandaag. Het is immers duidelijk dat er heel wat rake parallellen zijn tussen de situatie van bijvoorbeeld het Vlaamse dienstpersoneel in Brussel tussen de twee wereldoorlogen en de (vaak illegale) 'huiselijke exploitatie' waarvan vandaag andere kwetsbare groepen het slachtoffer zijn: Oost-Europese, Afrikaanse en Aziatische immigranten, vluchtelingen enzovoort. Suzy Pasleau en Isabelle Schopp van de Luikse universiteit schetsen een indringend beeld van die 'esclaves modernes'. Annie Dussuet, socioloog aan de universiteit van Nantes, schetst de ontwikkeling van de georganiseerde thuiszorg in Frankrijk tijdens de afgelopen decennia. Haar vakgenote aan de universiteit van Metz, Liane Mozère, brengt verslag van de gesprekken die zij had met Filipijnse dienstboden, door haar getypeerd als "*les Mercédès-Benz des domestiques*". Sarah Lecomte vertelt over de complexiteit en de gelaagdheid die ook vandaag

in de relaties tussen meesteressen en meiden bespeurd worden, welke gevoelens van diepe solidariteit daarbij soms een rol spelen en hoe moeilijk het daarom is om voor deze zeer informele arbeidsrelaties een adequaat beschermend wetgevend kader te ontwikkelen.

Deze publicatie is beslist een sterk werkstuk: grondige analyses met sterke conclusies en diverse toegangspoorten naar verder onderzoek. De bibliografie achterin nodigt daar zeker toe uit. De lezer vindt er diverse referenties naar studies die uitdrukkelijk aandacht besteden aan het leven en werk van de dienstboden zelf. Het zijn thema's die in de hier besproken publicatie minder worden belicht: het dagelijks leven van de betrokkenen, hun dagindeling en takenpakket, hun verloning, de vaak complexe hiërarchie en verhoudingen tussen het huispersoneel onderling, rituele handelingen en patronen, hun maatschappijbeeld, hun visie op arbeid en gezin. Dit is in zekere mate te begrijpen. Het bronnenmateriaal daartoe is erg schaars waardoor het casuele niveau slechts moeizaam overstegen wordt. Met uitzondering van de bijdragen over het reeds aangehaalde dienstbodenvraagstuk, worden de hier behandelde sociale realiteiten ook nauwelijks geanalyseerd vanuit het gezichtspunt van de werkgevers, de (klein)burgers bij wie de dienstboden werkzaam waren.

Over de microkosmos van het burgerlijk huisgezin werd in België inderdaad nog nauwelijks grondig historisch studiewerk verricht. Een recent boek van de Leidse historicus Thimo De Nijs, waarin het familieleven van de 19e-eeuwse Rotterdamse burgerij wordt geanalyseerd, toont aan wat een rijkdom aan inzichten er langs deze weg kan worden verworven. Opnieuw wordt duidelijk hoezeer de burgerij behept was met een ideatypische constructie van wat een goedemeid hoorde te zijn, en welke inspanningen er werden geleverd om de beschikbare kandidaten naar dit droombeeld te kneden. In tegenstelling tot die bijbelse 'bezige Martha', werd de beschikbare lichte dienstboden afgeschilderd als lui, wanordelijk, verkwistend, dom, ongehoorzaam, onhygiënisch en uitdagend. Verhalen over diefstallen door dienstboden en eventueel fysiek geweld (bv. tegen de kinderen van hun meesters) werden in de burgerlijke pers en salons ijverig doorverteld en opgeblazen. Huispersoneel was vanzelfsprekend een statussymbool. Maar De Nijs maakt duidelijk dat de meeste burgervrouwen de dienstboden beschouwden als een noodzakelijk kwaad. Burgervrouwen koesterden immers de intimiteit van hun gezin. Ze vreesden ook de seksuele aantrekkingskracht die uitging van jonge kindermeisjes en kamermeiden. Maar ze beseften ook dat zij, volgens de vigerende sociale normen, niet alleen konden instaan voor het onderhoud van hun (riante) huishouden. Over de wijze waarop correct met dienstpersoneel moest worden omgegaan, werden in de voorbije eeuwen hele bibliotheken volgeschreven. Iedere burger kreeg de kans om de door hem gekoesterde principes van ethisch ondernemerschap effectief in de praktijk om te zetten. Hoewel er voorbeelden kunnen worden aangehaald van oprechte solidariteit en zelfs vriendschap, en van dienstboden

die eerlijk werden beloond voor hun vaak buitenmaatse inspanningen en loyauteit, was de uitkomst van die praktijkoefeningen vaak louter paternalisme.

ELIANE GUBIN et VALERIE PIETTE, Domesticité. Textes rassemblés et édités .

In: *Sextant: Revue bisannuelle publiée par le groupe interdisciplinaire d'Études sur les Femmes*, 15-16 (2001), 371 p.

THIMO DE NIJS, In veilige haven. Het familieleven van de Rotterdamse gegoede burgerij 1815-1890, Nijmegen, 2001, 414 p.

- (1) D. DE KEYZER, *Madame est servie: leven in dienst van adel en burgerij 1900-1995*, Leuven: Van Haelewyck, 1995, 375 p.
- (2) J. DE MAEYER en L. VAN ROMPAEY m.m.v. I. Gesquiere, *Upstairs Downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995. Bijdragen van het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd 13*, Leuven-Gent, 1996, 248 p.
- (3) V. PIETTE, *Domestiques et servantes. Des vies sous condition. Essai sur le travail domestique en Belgique au XIXe siècle*, Brussel: Académie Royale de Belgique, Classe des Lettres, 2000. *Rond het interbellum*: V. PIETTE et E. GUBIN, *Travail ou non-travail? Essai sur le travail ménager dans l'entre-deux-guerres*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 79, 2001, pp. 645-678.
- (4) *Domesticité, textes rassemblés et édités par E. GUBIN et V. PIETTE*. In: *Sextant: Revue bisannuelle publiée par le groupe interdisciplinaire d'Études sur les Femmes*, 15-16 (2001), 371 p.
- (5) Leridoc is (sinds 1994) de opvolger van het gereputeerde Laboratoire d'Informatique Documentaire et d'Histoire Quantitative van de Luikse universiteit.
- (6) A. FAUVE-CHAMOUX et L. FIALOVA (eds.), *Le phénomène de la domesticité en Europe, XVIe-XXe siècles*, Praag: Česká Demografická Sociologická Ústav av CR (Acta Demographica XIII), 1997.
- (7) Zie hiertoe bv. het levensloonderzoek van Hilde Bras aan de Universiteit van Utrecht. H. BRAS, *Zeeuwse meiden. Dienen in de levensloop van vrouwen, 1850-1950*, Amsterdam, 2002, 258 p.
- (8) Zie o.m. S. STEFFENS, *Le nom de l'apprenti: une analyse du vocabulaire socio-professionnel*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Filologie en Geschiedenis*, 79(2001), pp. 591-617.
- (9) I. GESQUIÈRE en L. VAN ROMPAEY, *Groeiende aandacht voor het dienstpersoneel (1923-1948) en Naar een statuut voor het dienstpersoneel (1948-1970)*. In: J. DE MAEYER en L. VAN ROMPAEY m.m.v. I. GESQUIÈRE, *Upstairs Downstairs. Dienstpersoneel in Vlaanderen 1750-1995. Bijdragen van het Museum van de Vlaamse Sociale Strijd 13*, Leuven-Gent, 1996, pp. 65-90; R. CHRISTENS, *Verkend verleden. Een kritisch overzicht van de vrouwengeschiedenis 19de-20ste eeuw in België*. In: *Belgisch Tijdschrift voor Nieuwste Geschiedenis*, 27(1997), pp. 3-37.

R E V I E -

Bracke Nele,

wetenschappelijk medewerker Vakgroep Nieuwste Geschiedenis, Universiteit Gent / Max Wildiersfonds FWO-Vlaanderen

Caestecker Frank

postdoctorale navorser SOMA

Coninckx Daniël

halftijdse vastbenoemde assistent geschiedenis Faculteit TEW, Limburgs Universitair Centrum

Klinkenberg Jean-Marie

hoogleraar semiologie en retoriek, Universiteit de Liège

Mulhall Valeria

redactiesecretaris Samenleving en Politiek

Pasture Patrick

docent afdeling Geschiedenis van de Nieuwste Tijd, K.U.Leuven

A U T E U R S

Peter Daerden (°1978) studeerde moderne geschiedenis aan de K.U.Leuven. Hij is momenteel werkzaam op het departement Geschiedenis van het Koninklijk Museum voor Midden-Afrika, Tervuren, voor een project rond ontdekkingsreiziger Henry Morton Stanley.
Peter_Daerden@hotmail.com

Bart De Nil (°1970) studeerde geschiedenis aan de Universiteit Gent. Hij is als wetenschappelijk medewerker verbonden aan Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis. De Nil verrichtte voornamelijk onderzoek naar arbeiderscultuur en arbeidersbewegingscultuur. Momenteel legt hij samen met Martijn Vandenbroecke de laatste hand aan de inventaris van de Société Générale Coopérative en bereidt hij een publicatie voor met als werktitel *Aspecten van Arbeid(-ersbeweging) en Cultuur voor 1940* in de reeks Museum van de Vlaamse Sociale Strijd uitgegeven door de provincie Oost-Vlaanderen. Als bestuurslid van de Vlaams-Nederlandse Vereniging voor Geschiedenis en Informatica (VGI) en redactielid van *Historia & Informatica* houdt hij zich bezig met het gebruik en de impact van informatie-technologieën binnen de historiografie.
bart.denil@amsab.be

Dr. Bob Reinalda (°1947) studeerde politicologie en sociale geschiedenis aan de Universiteit van Amsterdam (1966-1973). Hij doceert internationale betrekkingen bij Politicologie aan de KU Nijmegen. Hij schreef over de vakbeweging van hand- en hoofdarbeiders in Nederland en internationaal, en is redacteur van het *Biografisch Woordenboek van het Socialisme en de Arbeidersbeweging in Nederland* (BWSA, 9 delen, Amsterdam: IISG/Aksant 1986-2003; www.iisg.nl/bwsa). Tot zijn sociaal-historische publicaties horen: *Vrouwenbeweging en internationale organisaties 1868 - 1986. Een vergeten hoofdstuk uit de geschiedenis van de internationale betrekkingen*, De Knipe: Ariadne, 1989 (met Natascha Verhaaren) en *The International Transport-workers Federation 1914-1945. The Edo Fimmen Era* (redactie; Amsterdam: IISG 1997). Zijn politicologisch onderzoek betreft internationale organisaties, zowel intergouvernementeel als privaats.
B.Reinalda@nsm.kun.nl

André Rubbens (°1958) studeerde sociologie aan de Universiteit Gent. Hij was van 1979 tot 1980 nationaal voorzitter van VVS (Studentenvakbond), en van 1985 tot 1996 buitenlandjournalist persagentschap BELGA, van 1996 tot 1999 adviseur op het kabinet van minister van Buitenlandse Zaken Eric Derycke en van 1999 tot 2002 stafmedewerker van de cel buitenland van de *sp.a*-studiedienst. Momenteel is hij communicatiemedewerker van de Gentse burgemeester Frank Beke.
andre.rubbens@gent.be

Karel Van Acker (° 1932) is doctor in de Genees-, Heel- en Verloskunde (Universiteit Gent). Was assistent en later werkleider aan de Universitaire Kinderklinik RUG (1959 tot 1973). In 1973 werd hij gewoon hoogleraar Kindergeneeskunde aan de UIA en diensthoofd van de Kinderafdeling van het Universitair Ziekenhuis Antwerpen. Hij ging op emeritaat in 1997. Sindsdien is hij vrijwillig medewerker bij Amsab-ISG.
Publicaties: Geneeskundige zorgen in bezet België tijdens de Eerste Wereldoorlog: de rol van het Nationaal Hulp- en Voedingscomitee. In: *Tijdschrift voor de geschiedenis van de Geneeskunde*, 5,6 (1998-1999), pp. 370-377 en Arthur Jauniaux en de medische beroepsverenigingen: een strijd om de controle over de artsen. In: *Brood & Rozen*, 3(2000), pp. 29-35.
lilianeschoepen@belgacom.net

AANKONDIGING

LEESGROEP

Soms laat zich de noodzaak voelen om dieper in te gaan op een geschiedenisboek, om over een bepaalde problematiek met geïnteresseerden in discussie te gaan. Vanuit deze optiek werd er recent een leesgroep hedendaagse geschiedenis opgericht. Zoals uit het programma kan afgeleid worden ligt het accent in een eerste fase op de sociaal-politieke geschiedenis, maar volgens de interesses van de deelnemers kunnen er ook andere terreinen verkend worden. Elkeen die aan de leesgroep deelneemt wordt verondersteld het boek in kwestie gelezen te hebben. De auteurs en hun boeken worden telkens ook kort ingeleid.

Het programma voor het academisch jaar 2003-2004 ziet er als volgt uit:

Donderdag 4 december 2003:

Gerd-Rainer HORN en Emmanuel GERARD, Left catholicism: 1943-1955: Catholics and society in Western Europe at the point of liberation, Leuven: Leuven University Press, 2001, 319 p., ISBN 90-5867-093-7
(Inleiding: Dirk Luyten)

Donderdag 4 maart 2004:

Dennis BOS, De Waarachtige volksvrienden: de vroege socialistische beweging in Amsterdam 1848-1894, Amsterdam: Bakker, 2001, 444 p., ISBN 90-351-2315-8
(Inleiding: Rik Hemmerijckx)

Donderdag 3 juni 2004:

Eric J. HOBSBAWM, Een eeuw van uitersten. De twintigste eeuw 1914-1991, Utrecht, Het Spectrum, 1995, 723 p. ISBN 90-274-3110-8
(Inleiding: Dirk Luyten)

De bijeenkomsten beginnen om 18u. en gaan door in de Smidsestraat 109, te Gent (vlakbij St. Pietersstation). Gelieve uw komst vooraf te melden:
09/220.14.52 of 015/20.95.12 of e-mail: rik2hemmerijckx@hotmail.com

AANKONDIGING

BRAH zoekt zangers voor Vergeten Straat

BRUSSEL/HASSELT - Het Brussels Brecht-Eislerkoor en Omroerkoor Hasselt gaan zij aan zij het nieuwe werkjaar in en doen dat met grote tevredenheid en grote verwachtingen. "Mensenzee", hun vorige gezamenlijke productie, kende veel bijval en daarom bundelen ze weer de krachten voor een nieuw project: de volksopera "Vergeten Straat" naar een roman van Louis Paul Boon. Om die organisatie tot een goed einde te brengen richtten zij de vzw BRAH op. Zangers met een goede, toonvaste stem kunnen nog altijd instappen in dit project.

Dit najaar brengen het Brusselse en het Hasseltse koor nog twee voorstellingen van "Mensenzee", een muzikale en theatrale hommage aan de Turkse dichter Nazim Hikmet. De zeven voorbije voorstellingen, alle voor uitverkochte zalen, lokten overal zeer positieve reacties uit. Dat succes wordt ervaren als het gevolg van goede samenwerking tussen de koren onderling en van de koren met een rits professionele medewerkers onder wie regisseur Vital Schraenen, componist Guido Schiffer, tekstschrijver Elvis Peeters, actrice Machteld Timmermans en het trio Tan rond de Turkse zanger Tanar Catalpinar.

Het Omroerkoor en het Brussels Brecht-Eislerkoor zijn dus wel te vinden voor nog meer samenwerking. Om in de toekomst gezamenlijke projecten aan te pakken, hebben ze nu een vzw opgericht. De vzw BRAH (BRussel ><tlessAH) wil volgend jaar voor het voetlicht treden met een volksopera gebaseerd op Vergeten Straat, een van de eerste romans van Louis Paul Boon. Theatremaker Vital Schraenen had en heeft een belangrijke rol in het tot stand komen van dit project. Componist Chris Carlier voltooit momenteel de muziek voor de Vergeten Straat en slagwerktrio Triatu heeft zijn medewerking toegezegd.

De repetities voor deze productie beginnen weldra op twee plaatsen: in Brussel 's zondagsavonds en in Hasselt 's dinsdagsavonds. Muzikale Boon-liefhebbers en andere zangers die gemotiveerd zijn om mee te zingen in deze volksopera kunnen zich nog aanmelden:

voor Brussel bij:

Lieve Franssen, tel. 02/644.37.12, e-mail lieve.franssen@chello.be,
of Erica Bal, tel. 015/34.73.39, e-mail pweb@pandora.be

voor Hasselt bij:

Luk Cluysen, tel. 011/27.27.32,
of Jos Vandersmissen, tel. 011/27.50.32, e-mail inbau@skynet.be
NVSM

p&v

Nagelmaeckers

nvsm

Brood & Rozen

TIJDSCHRIFT VOOR DE GESCHIEDENIS VAN SOCIALE BEWEGINGEN

Driemaandelijks tijdschrift uitgegeven door
Amsab-Instituut voor Sociale Geschiedenis
Bagattenstraat 174, 9000 Gent

Tel.: (09) 224 00 79 / Fax: (09) 233 67 11

e-mail: broodenrozen@amsab.be

Voorzitter: Herman Balthazar

Directeur: Wouter Steenhaut

Brood & Rozen is tevens te verkrijgen bij:

ACCO-Leuven, Tiensestraat 134, 3000 Leuven

DE GROENE WATERMAN, Wolstraat 7, 2000 Antwerpen

Boekhandel FORUM, D. Boucherystraat 10, 2800 Mechelen

Boekhandel MARNIX, Nederkouter 209, 9000 Gent

Nieuwscentrum WALRY, Zwijnaardsesteenweg 6, 9000 Gent

Marxistisch Antiquariaat AURORA, Jean Volderslaan 34, 1060 Brussel